

સાચું અને ખોટું

[સ્યાદ્વાદ]

卐

પુષ્પ : ૩ :

ધર્મબોધ ગ્રંથમાળા-પુષ્પ ત્રીણું

સાચું અને ખોટું

[સ્વાદ્વાદ]

: લેખક :

શ્રી ધીરજલાલ ટોકરસી શાહ.

: પ્રકાશક :

શ્રી સુજિતકમલ જૈન મોહનગ્રંથમાળા.

કાર્યાધિકારી-લાલચંદ નંદલાલ શાહ

ઠે. રાવપુરા, ઘીકાંટા, વડકીઆ-વડોદરા.

: પ્રકાશક :
મુક્તિકમલ જૈન મૈહન ગ્રંથમાળા
રાવપુરા-વડોદરા.

આશ્રિતિ પહેલી.

પહેલી વાર

બાર આના

વિ. સં. ૨૦૦૭ અક્ષયતૃતીયા.

: મુદ્રક :
શ્રી. ગુલાબચંદ વલ્લુભાઈ
ઓ મહોદય પ્રિ. પ્રેસ-બાવ-૧૫૨.

વિષયાનુક્રમ.

વિષય	પૃષ્ઠનંબર
૧ સાચું અને ખોટું જાણવાની જરૂર.	૧
૨ સાચું અને ખોટું જાણવાનું સાધન.	૬
બુદ્ધિનાં મુખ્ય કાર્યો.	૭
શ્રેષ્ઠિપુત્ર ભોળો [દર્શાંત].	૧૧
ચિત્રની પરીક્ષા [દર્શાંત].	૨૫
સદ્બુદ્ધિ.	૨૯
કુબુદ્ધિ.	૩૦
ધર્મબુદ્ધિ અને પાપબુદ્ધિ [દર્શાંત].	૩૦
બુદ્ધિના પ્રકારો.	૩૩
ઔપાતિકી બુદ્ધિ.	૩૪
વૈનયિકી બુદ્ધિ.	૩૬
કાર્મિકી બુદ્ધિ.	૪૨
પારિણામિકી બુદ્ધિ.	૪૫
૩ જે માનવું ખોટું છે.	૪૬
બહુમતવાદની પોકળતા.	૪૯
વરુનાં પગલાં [દર્શાંત].	૫૦
ચોરની ધૂમ [દર્શાંત].	૫૩
વાનરોનું ટોળું [દર્શાંત].	૫૪
શાસ્ત્રપરીક્ષાની જરૂર.	૫૮
અખબારોના રંગદંગ.	૬૧
૪ અનેકાન્તવાદ અથવા સ્યાદ્વાદ.	૬૮
વિશ્વ વ્યવસ્થા અચલ છે.	૬૮

વિશ્વ અનાદિ છે.	૬૯
વિશ્વનો સર્વનાશ સંભવતો નથી.	૭૦
દ્રવ્ય દૃષ્ટિ અને પર્યાય દૃષ્ટિ.	૭૨
બંને દૃષ્ટિઓની વાસ્તવિકતા.	૭૨
બાવલાની ઢાલ [દૃષ્ટાંત].	૭૩
હાથીનું નિરીક્ષણ [દૃષ્ટાંત].	૭૬
કુશલ વૈષ [દૃષ્ટાંત].	૮૧
અસલ અને સસની વ્યાખ્યા.	૮૬
અનેકાન્ત દૃષ્ટિ	૮૭
અનેકાન્ત દૃષ્ટિનું મહત્ત્વ.	૮૮
અનેકાન્ત દૃષ્ટિનો સ્વીકાર.	૯૦
અનેકાન્તવાદ એ જ સ્યાદ્વાદ.	૯૧
સ્યાદ્વાદનું સાહિત્ય.	૯૧
સ્યાદ્વાદ વિષે ગેરસમજ અને અવળો પ્રચાર.	૯૪
અભ્યાસીઓના અભિપ્રાય.	૯૫
સ્યાદ્વાદનો સંદેશ.	૯૬
ઉપસંહાર.	૯૬

: ૧ :

સાચું અને ખોટું

બાણવાની જરૂર.

સજ્જન અને દુર્જન એક નથી; સદાચારી અને દુરાચારી સમાન નથી; ચોગી અને ભોગી સરખા નથી.

સખરસ અને સાકરમાં ફેર હોય છે; મગ અને મરીમાં તફાવત હોય છે; ધૂળ અને તેજમતૂરીમાં કોઈ ને કોઈ પ્રકારનો ભેદ અવશ્ય હોય છે.

તે જ રીતે ‘સાચું’ અને ‘ખોટું’ એક નથી; ‘સાચું’ અને ‘ખોટું’ સમાન નથી; તેમ ‘સાચું’ અને ‘ખોટું’ સરખું પણ નથી. સાચામાં અને ખોટામાં ફેર હોય છે; સાચા અને ખોટામાં તફાવત હોય છે; સાચા અને ખોટામાં કોઈ ને કોઈ પ્રકારનો ભેદ અવશ્ય હોય છે.

‘બધું જ સાચું છે’ કે ‘બધું જ ખોટું છે’ એમ માનવું એ મૂઢતાની નિશાની છે. એનો અર્થ તો એ થયો કે—આ જગતમાં સાચા અને ખોટા જેવા કોઈ ભેદો હસ્તી ધરાવતા નથી. અને ખરેખર જો તેમજ હોય તો ‘સાચું કરવાનો અને ખોટું છોડવાનો’ આગ્રહ રાખવો, ઉપદેશ દેવો કે પ્રચાર કરવો એ સરાસર ભૂલ ગણાય, ફાગટનો પરિશ્રમ લેખાય કે એક જાતની મૂર્ખતા જ મનાય. અને એ રીતે જો ‘સાચું કરવાનો અને ખોટું છોડવાનો’ આગ્રહ રાખનારને, ઉપદેશ દેનારને કે પ્રચાર કરનારને મૂર્ખ માનીએ તો જગતનો કોઈ પણ મહા-પુરુષ તેમાંથી બાકી રહે નહિ; કારણ કે તે દરેકે એક યા બીજા પ્રકારે ‘સાચું કરવાનો અને ખોટું છોડવાનો’ આગ્રહ રાખેલો છે, ઉપદેશ દીધેલો છે અને પ્રચાર કરેલો છે. એટલે જગતના તમામ મહાપુરુષોને મૂર્ખ ઠરાવવા જેટલી આપણી હિંમત ન હોય—અને ન જ હોય—તો ઉત્તમ રસ્તો એ છે કે ‘બધું જ સાચું છે’ કે ‘બધું જ ખોટું છે’ એમ માનવાનું છોડી દઈને ‘અમુક સાચું છે’ અને ‘અમુક ખોટું છે’ તેમ માનવું જોઈએ.

કોઈ જમવા બેસનાર કદી એમ કહે છે ખરો કે ‘મને ગમે તે આપો, કારણ કે બધું જ સરખું છે ?’ કદી તે એમ કહે તો તેનું પરિણામ શું આવે ? સંભવ છે કે તેના ભાણામાં ‘રોટલી’ ‘દાળ’ ‘શાક’ ‘ચટણી’ ‘રાયતું’ અને ‘ભાત’ પીરસાવાને બદલે કાચું અનાજ, કોકમ, રાઈ, મેથી, ફલનાં છોડાં, ધૂળ, રાખ, કચરો ગમે તે પીરસાય; કારણ કે ગમે તેમાં એ બધાંનો સમાવેશ થાય છે.

કોઈ શાકભાજી લેવા જનાર કાછીયાને કદી એમ કહે છે

ખરો કે ‘ મને ગમે તે શાક આપ, કારણ કે બધું જ સરખું છે ? ’ કદી તે એમ કહે તો સંભવ છે કે તેની થેલીમાં ફૂણી કાકડી, તાજાં તુરિયાં કે પાકેલાં ટામેટાંને બદલે ઘરડો ગવાર, વાસી ગલકાં કે ઉતરી ગયેલી દૂધી આવી પડે; કારણ કે ગમે તેમાં એ બધાં શાકનો સમાવેશ થાય છે.

કોઈ કાપડ લેવા જનાર કાપડિયાને કદી એમ કહે છે ખરો કે ‘ મને તું ગમે તે કાપડ આપ, કારણ કે બધું જ સરખું છે ? ’ કદી તે એમ કહે તો સંભવ છે કે તેના હાથમાં પહેરણુ, ડગલા અને ટોપીનાં કાપડને બદલે ચોળી, ચણિયા અને સાડીનું કાપડ આવી પડે; અથવા તો શરબતી મલમલ અને સેનાને સ્થાને ઘોડા છાપનો માદરપાટ કે બગસરાનો ચાતારો ચાકાળ રજૂ થાય; કારણ કે ગમે તે કાપડમાં એ બધાંનો સમાવેશ થાય છે.

કોઈ આગગાડીનો મુસાફર સ્ટેશન માસ્તર કે ટિકીટ આપનારને કદી એમ કહે છે ખરો કે ‘ મને ગમે તે સ્ટેશનની ટિકીટ આપો, કારણ કે બધાં જ સ્ટેશન સરખાં છે ? ’ અને કદી કહે તો સંભવ છે કે તેને વડોદરાને ઠેકાણે વઢવાણ જવું પડે, અમદાવાદના સ્થળે અહમદનગર ઉતરવું પડે અને પુનાને બદલે પાંચોરા પહોંચવું પડે; કારણ કે ગમે તે સ્ટેશનમાં એ બધાંનો સમાવેશ થાય છે.

એટલે બધું જ સરખું છે કે બધું જ સાચું છે એમ માનવાથી કોઈ પણ વ્યવહાર સફળ થતો નથી.

જો બધું જ ખોટું હોય તો ખાવાનો, પીવાનો, હરવાનો,

ફરવાનો, ખોલવાનો, ચાલવાનો, વાતો કરવાનો, વિવાદ કરવાનો, ગાવાનો, રાવાનો, સૂવાનો, ખેસવાનો પ્રભુલક્ષિતનો, જપતપનો અને કોઈ પણ ક્રિયા કરવાનો કાંઈ જ અર્થ નથી; કારણ કે બધામાં તે સઘળી ક્રિયાઓનો સમાવેશ થાય છે.

એટલે ‘બધું જ સાચું છે’ કે ‘બધું જ ખોટું છે’ એમ માનવું એ યુક્તિ અને અનુભવથી વિરુદ્ધ છે; અને તેથી નિરાધાર (નિરૂ+આધાર=આધાર વિનાનું), અપ્રામાણિક (અ+પ્રામાણિક=ન પ્રામાણિક=પ્રમાણ વિનાનું), ગેરવ્યાજબી (ગયર્+વ્યાજબી-નહિ વ્યાજબી) કે ખોટું (તથ્ય વિનાનું) છે; જ્યારે ‘અમુક સાચું છે’ અને ‘અમુક ખોટું છે’ એમ માનવું એ સાધાર (સ+આધાર=આધારવાળું), પ્રામાણિક, વ્યાજબી કે સાચું (તથ્યવાળું) છે.

જ્યાં અમુક સાચું હોય અને અમુક ખોટું હોય, ત્યાં ‘કયું સાચું છે અને કયું ખોટું છે ?’ એ જાણવાની જરૂર છે, જેથી સાચાને ખોટું અને ખોટાને સાચું માનવાનો પ્રસંગ આવે નહિ.

સાચાને સાચું માનવું અને ખોટાને ખોટું માનવું એ વ્યાજબી છે, યોગ્ય છે, ન્યાયી છે, સંગત છે, અવિસંવાદી છે કે ‘સમ્યક્’ છે; અને સાચાને ખોટું માનવું અને ખોટાને સાચું માનવું એ ગેરવ્યાજબી છે, અયોગ્ય છે, અન્યાયી છે, અસંગત છે, વિસંવાદી છે કે મિથ્યા છે, તેથી ‘સાચાને સાચું માનનાર અને ખોટાને ખોટું માનનાર’ મનની વૃત્તિને, મનના વલણને કે મનના આગ્રહને નિર્ઞંચોની પરિભાષામાં સમ્યક્ત્વ

ત્રીશુ :

: ૫ :

સાચું અને ખોટું

(સમ્યક્પણું) કહેવાય છે અને તેથી વિરુદ્ધ મનોવૃત્તિને, મનના વલણને કે મનના આગ્રહને ‘મિથ્યાત્વ’ (મિથ્યાપણું) કહેવાય છે.

‘ સમ્યક્ત્વ ’નું પારંપરિક ફલ (છેડે આવનારું પરિણામ) સિદ્ધિ છે અને ‘ મિથ્યાત્વ ’નું પારંપરિક ફલ ભવભ્રમણ છે. તેથી ‘ સમ્યક્ત્વ ’ ઇષ્ટ કે ઉપાદેય છે અને ‘ મિથ્યાત્વ ’ અનિષ્ટ કે હેય છે. લૌકિક ભાષામાં કહીએ તો જેમને સાચા પર પ્રેમ છે, તે આખરે તરવાના અને ખાકી બધા ધૂડવાના. તેથી જેઓ સમજી છે, શાણા છે, ડાહ્યા અને વિવેકી છે, તેમણે ‘ સાચું ’ શું અને ‘ ખોટું ’ શું ? ’ અથવા ‘ સાચું ’ કેને કહેવાય અને ‘ ખોટું ’ કેને કહેવાય ? ’ તે જાણવાની જરૂર છે. આ સંબંધી જૈન ધર્મનું દષ્ટિબિંદુ કેવા પ્રકારનું છે, તેના ખ્યાલ હવે ચંછીના પૃઠોમાં આપવામાં આવ્યો છે.

: ૨ :

સાચું અને ખોટું

જાણવાનું સાધન.

ખાવું-પીવું, ઊઠવું-બેસવું, જવું-આવવું, સૂવું-ઊઘવું, રક્ષણ કરવું, અવાજ કરવો, પ્રભેત્પત્તિ કરવી અને તેની સાર-સંભાળ કરવી વગેરે કેટલાક વ્યવહારો મનુષ્યમાં અને પશુ-પક્ષીઓમાં સમાનપણે જોવામાં આવે છે; એટલે કે તેમાં મનુષ્યની કોઈ વિશિષ્ટતા નથી. પરંતુ સત્સંગ કરવો, સદાચાર પાળવો, એક બીજાને મદદ કરવી, એક બીજાનું ભદ્રું કરવું, ગુરુની સેવા કરવી, પ્રભુની ભક્તિ કરવી, ધાર્મિક અનુષ્ઠાનો કરવાં, ભણવું, ભણાવવું, વાંચવું, વિચારવું, સાધનસામગ્રી અનુકૂળ છતાં તેના તરફ ત્યાગ-ભાવના કેળવવી વગેરે કેટલાક વ્યવહારો એવા છે કે જે મનુષ્યની ખાસ વિશિષ્ટતા છે.

આ વિશિષ્ટતા શેને આભારી છે તે વિચારવું ઘટે છે. એક વાનર, એક કૂતરો કે એક ઘેટું ખાવું-પીવું, જવું-

આવવું, સૂવું-ઊઘવું આદિ જે જે વ્યવહારો કરે છે, તે જીવન ધારણ કરવા પૂરતા જ હોય છે. એટલે તેમાં કોઈ વિશિષ્ટ હેતુ કે વિશિષ્ટ ઉદ્દેશ નજરે પડતો નથી; જ્યારે મનુષ્યના વ્યવહારો વિશિષ્ટ હેતુપૂર્વક, વિશિષ્ટ ઉદ્દેશથી કે ચાક્ષસ ધ્યેયની સિદ્ધિ અર્થે થતા જણાય છે. તેથી તેમાં હિત-અહિતનો, સારા ખરાબનો કે સાચા-ખોટાનો ભેદ નજરે પડે છે. અને તે જ એની વિશિષ્ટતા છે. ખીબ શબ્દોમાં કહીએ તો પશુ-પંખીઓ મોટા ભાગે પોતાનો વ્યવહાર ઓધસંજ્ઞા કે પ્રેરણા- (Instinct) વડે કરે છે, જ્યારે મનુષ્ય પોતાનો વ્યવહાર બુદ્ધિપૂર્વક કરે છે કે જે એની ખાસ વિશેષતા છે.

બુદ્ધિનાં મુખ્ય કાર્યો.

બુદ્ધિનાં મુખ્ય કાર્યો બે છે: (૧) સત્ અને અસતની તુલના કરવી કે જેને ‘પ્રમાણપરીક્ષા’ કે ‘વિવેક’ કહેવામાં આવે છે અને (૨) સાચા અને ખોટાનો નિશ્ચય કરવો કે જેને ‘અનુમાન’ કે ‘નિર્ણય’ કહેવામાં આવે છે. થોડા દૃષ્ટાંતોથી આ વાતને વધુ સ્પષ્ટ રીતે સમજી લઈએ.

૧ એક સાચો અને ખોટો રૂપીઓ પારખવા માટે રજૂ થાય છે. એટલે બુદ્ધિ પોતાનું કાર્ય શરૂ કરે છે:

અ આ રૂપીઆની છાપ બરાબર જણાય છે, જ્યારે આ રૂપીઆની છાપ બરાબર જણાતી નથી.

આ આ રૂપીઆનો રંગ ચાંદી જેવો લાગે છે, જ્યારે આ રૂપીઆના રંગમાં કલાઈ કે સીસાનું મિશ્રણ હોય તેવું લાગે છે.

૬ આ રૂપીઆની કિનારી એકધારી છે, જ્યારે આ રૂપીઆની કિનારી એકધારી નથી.

ક તેથી આ રૂપીઓ સાચો છે અને આ રૂપીઓ ખોટો છે.

આ વિચારણામાં અ, આ, ૬ વિગેરે વિવેક છે અને ક એ નિર્ણય છે.

૨ ‘બાર હાથનું ચીલડું અને તેર હાથનું બી.’ એવું કથન પરીક્ષા માટે રજૂ થાય છે, એટલે બુદ્ધિ પોતાનું કાર્ય શરૂ કરે છે:

અ ચીલડું બહુ બહુ તો હાથ લાંબું હોય છે. દેશવિશેષથી કદાચ ઢોઢ હાથ લાંબું પણ હોઈ શકે પરંતુ તેથી મોટું ચીલડું કોઈ પણ વખતે જોવામાં કે સાંભળવામાં આવ્યું નથી.

આ વળી બાર હાથ લાંબી વસ્તુની અંદર તેર હાથ લાંબી વસ્તુ સમાઈ શકે નહિ એ નિશ્ચિત છે.

ક તેથી ‘બાર હાથનું ચીલડું અને તેર હાથનું બી’ એ કથન ખોટું છે.

અહીં અ અને આ વિવેક છે અને ક એ નિર્ણય છે.

૩. ‘વાંઝણીનો પુત્ર રાજ નદીએ નાવા બાય છે’ એવું કથન પરીક્ષા માટે રજૂ થતાં બુદ્ધિનું કાર્ય શરૂ થાય છે, તે વિચારવા લાગે છે કે:

અ વાંઝણી એટલે પુત્ર વિનાની, તેને પુત્ર કેમ કરીને

ત્રીજી :

: ૯ :

સાચું અને ખોટું

હોય ? અને જો તેને પુત્ર હોય તો તે વાંઝણી કહેવાય શી રીતે ?

આ વળી જેની હસ્તી જ ન હોય તે કોઈ પણ ક્રિયા કરે જ કેવી રીતે ? મૂલં નાસ્તિ કુતઃ શાસ્ત્રા ? જ્યાં મૂળ જ નથી, ત્યાં ડાળીની વાત કેવી ?

જો તેથી ‘ વાંઝણીનો પુત્ર રોજ નદીએ નાવા બાંધ છે ’ એમ કહેવું ખોટું છે.

કેટલીક વાર સાચા-ખોટાનો નિર્ણય કરતાં પહેલાં બુદ્ધિને વિવેક અને નિર્ણયની એક હારમાળામાંથી પસાર થવું પડે છે. જેમકે ‘ તરણા એથે ડૂંગર રે, ડૂંગર કોઈ દેખે નહિ ! ’ એ કથન પરીક્ષા માટે રજૂ થયું છે, તો બુદ્ધિ નીચે મુજબ વિચારો કરવા લાગશે:—

વિવેક-તરણું ઘણું જ નાનું હોય છે અને ડૂંગર ઘણો મોટો હોય છે,

નિર્ણય-તેથી તરણાની એથે ડૂંગર છુપાય તે બની શકે નહિ.

વિવેક-ડૂંગર એક સ્થૂલ વસ્તુને સહુ કોઈ દેખી શકે છે, સિવાય કે અંધ,

નિર્ણય-તેથી ‘ ડૂંગર કોઈ દેખે નહિ ’ એમ કહેવું પણ ખોટું છે.

વિવેક-પરંતુ એક ભક્તકવિ ખોટું ખોલે નહિ, કારણ કે તે પ્રામાણિક હોય છે.

નિર્ણય-તેથી મારા ઉપરના અનુમાનમાં જ ખામી હોવાનો સંભવ છે.

વિવેક-એ ખામી ક્યાં હશે ? શું તેણે વાપરેલા શબ્દોના અર્થો મારા સમજવામાં નહિં આવ્યા હોય ? ઘણી વખત તેવું બને છે,

નિર્ણય-તેથી મેં અર્થો સમજવામાં ભૂલ કરી હોય તેમ જણાય છે.

વિવેક-શબ્દોનો અર્થ ભાષા પ્રમાણે અને ભાવ પ્રમાણે થઈ શકે છે. તેમાં ભાષા પ્રમાણે વાત બંધાયેસતી આવતી નથી.

નિર્ણય-તેથી અહીં ભાવ પ્રમાણે વિચાર કરવો યોગ્ય લાગે છે.

વિવેક-ભાવ પ્રમાણે અર્થ વિચારીએ તો તરણું એટલે ઘણું નાનું કે નજીવું અને ડૂંગર એટલે ઘણું મોટું કે મહાન.

નિર્ણય-તેથી નાનાની પાછળ ઘણું મોટું છુપાયેલું હોય છે તેમ કહેવાનો આશય જણાય છે.

વિવેક-નાના બનાવોની પાછળ મોટું રહસ્ય છુપાયેલું હોય છે એ હકીકત ઘણી વખત જોવામાં આવે છે.

નિર્ણય-તેથી અહીં પણ તેવો જ અર્થ સંગત જણાય છે.

વિવેક-દરેક ઘટનાની પાછળનું મહાન રહસ્ય મનુષ્યો સમજી શકતા નથી.

નિર્ણય:-તેથી ‘ડૂંગર કોઈ દેખે નહિ !’ એમ કહેવું સાચું છે.

આખરી નિર્ણય: બધો વિચાર કરતાં લાગે છે કે ‘તરણા એથે ડૂંગર રે, ડૂંગર કોઈ દેખે નહિ !’ એ કથન સાચું છે.

આ વિચારણા પરથી એક બીજી વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે—
બુદ્ધિ જ્યારે સત્ અને અસતનો વિવેક કરવા લાગે છે ત્યારે ચૈતન્યના ભંડોળમાં પડેલ સંખ્યાતીત સંસ્કારો, અનુભવો કે પ્રતીતિઓ પૈકી કેટલાકને ઉપયોગમાં લે છે અને તેનો હેતુ કે દલીલ તરીકે ઉપયોગ કરે છે. આ હેતુ કે દલીલ પ્રમાણે જો રજૂ થયેલી વસ્તુ બરાબર જણાય તો એને તે ‘સાચું’ કહે છે અને તેથી ભિન્ન કે વિરુદ્ધ જણાય તો એને તે ‘ખોટું’ કહે છે. ‘તરણા એથે ડૂંગરવાળા’ કથનને તેણે અમુક હેતુથી કે અમુક દલીલથી ‘ખોટું’ ઠરાવ્યું હતું અને પાછું તે જ કથનને બીજા હેતુથી કે બીજી દલીલથી ‘સાચું’ ઠરાવ્યું. એટલે એક કથન કે એક કામ અમુક હેતુથી કે અમુક દલીલથી વિચારતાં સાચું લાગે છે અને તે જ કથન કે તે જ કામ બીજા હેતુથી કે બીજી દલીલથી વિચારતાં ખોટું લાગે છે.

આ વાતનો વધારે ખ્યાલ નીચેનાં બે દૃષ્ટાંતો વિચારવાથી આવી શકશે:—

શ્રેષ્ઠિપુત્ર ભોળો.

શુર્યદત્ત નામના એક શેઠે મરતી વખતે પોતાના પુત્ર ભોળાને પાસે બોલાવીને કહ્યું કે ‘બેટા! હું તો હવે આ સંસારની વિદાય લઉં છું, પણ તારું ભણું થાય તે માટે કેટલીક

શિખામણો આપતો જાઉં છું. તે તું બરાબર સાંભળી લે અને તેનો સાવધાનીપૂર્વક અમલ કરજે. તે શિખામણો આ પ્રકારની છે. (૧) ઘર ફરતી દાંતની વાડ કરજે. (૨) દ્રવ્ય આપીને લેવા જઇશ નહિ. (૩) સ્ત્રીને ખાંધી મારજે (૪) હુમેશાં મીઠું જમજે (૫) ગામેગામ ઘર કરજે (૬) દુઃખ પડે ત્યારે ગંગાનો કાંઠો ખોદજે અને (૭) સંદેહ પડે તો પાટલીપુત્ર જઈ મારા મિત્ર સોમદત્તને પૂછજે.

શેઠ સ્વર્ગવાસી થયા અને ભોળાએ પિતાની શિખામણોનો અમલ કર્યો, પરંતુ તેમ કરતાં તેની પાસેનું બધું દ્રવ્ય ખલાસ થયું અને તે નિર્ધન થઈ ગયો. તેથી બધેથી હડધૂત થવા લાગ્યો. કહ્યું છે કે—

“ઋક્ષિએ પૂજા પામતા, ધન સાથે ગુણુ જાય;
દ્રવ્યવિહૂણા માનવી, મૃતક સમ તોલાય.
ભૂષણુ ગિરિજા-કંતનું તસ રિપુ તસ પતિ જેહ;
તસ રામા જસ ઘર નહીં, ખરો વિગુતો તેહ.”

મનુષ્યો ધનવડે પૂજાય છે અને ધન જતાં જાણે નિર્ગુણુ જની ગયા હોય તેવા લેખાય છે. ખરેખર ! દ્રવ્ય વિનાના માનવીની ગણતરી મડદા જેવી જ થાય છે.

ગિરિજાકંત એટલે પાર્વતીના પતિ શિવજી. તેમનું ભૂષણુ તે સાપ. તેનો રિપુ તે ગરુડ. તેના પતિ તે વિષ્ણુ, અને તેની રામા તે લક્ષ્મી. એ જેના ઘરમાં હોતી નથી, તે બિચારો બધા ઠેકાણે વગોવાય છે.

આ પ્રમાણે શિખામણોનું પરિણામ બૂરું આવવાથી લોળાના મનમાં સંદેહ ઉત્પન્ન થયો કે ‘પિતા બહુ શાણા હતા અને મારું નિરંતર લલું ચાહનારા હતા. તે મને ખોટી શિખામણ કેમ આપે? માટે મારી ભૂલ તો નહિ થઈ હોય?’ એટલે તે પાટલીપુત્ર નગરે ગયો અને તેના પિતાના મિત્ર સોમ-દત્તને મળ્યો.

સોમદત્તે તેના ઉચિત આદરસત્કાર કરીને પૂછ્યું કે ‘હે વત્સ ! તું બધી વાતે કુશળ તો છે ને ?’

તે વખતે લોળાએ જવાબ આપ્યો કે ‘વડીલશ્રી ! મારા પિતાની શિખામણોને સાચી માનીને મેં તે મુજબ વર્તન કર્યું, તો હું નિર્ધન અને દુઃખી દુઃખી થઈ ગયો, માટે હવે આપ રસ્તો બતાવો કે મારે શું કરવું ?’

સોમદત્તે કહ્યું : ‘લાઈ લોળા ! તારા પિતાએ શું શું કહ્યું હતું અને તેનો અમલ તેં કેવી રીતે કર્યો તે મને કહી બતાવ; પછી મારે જે કાંઈ કહેવું ઘટશે તે કહીશ.’

લોળાએ કહ્યું : ‘મારા પિતાશ્રીએ એમ કહ્યું હતું કે ‘ઘર ફરતી દાંતની વાડ કરજે.’ એટલે મેં હજારો રૂપીઆ ખર્ચીને હાથીદાંત મંગાવ્યા અને તેથી મારા ઘર ફરતી વાડ કરાવી. પણ લોકો એને કાઢી ગયા અને મારા પૈસાનું પાણી થયું.

મારા પિતાશ્રીએ બીજું એમ કહ્યું હતું કે ‘દ્રવ્ય આપીને લેવા જઈશ નહિ.’ તે પ્રમાણે લોકોને દ્રવ્ય આપીને હું લેવા ગયો નહિ. પરંતુ તેમ કરતાં કેઈ પણ માનો જણ્યો લીધેલું

દ્રવ્ય પાછું આપવા આવ્યો જ નહિ અને મારું બધું લેણું ખોટું થયું.

મારા પિતાશ્રીએ ત્રીજું એમ કહ્યું હતું કે ‘ સ્ત્રીને બાંધી મારજે.’ તે પ્રમાણે મેં સ્ત્રીને બાંધીને મારી, તો મારાથી નારાજ થઈને તે પોતાને પિયર ચાલી ગઈ અને ઘરમાં હું એકલો જ રહ્યો.

મારા પિતાશ્રીએ ચોથું એમ કહ્યું હતું કે ‘ હમેશા મીઠું જમજે.’ તે પ્રમાણે હમેશાં હું લાડૂ, બરફી, પેંડા, મેસુર, મગજ, મોહનથાળ, ગુલાબજાંબુ, ગગન ગાંઠિયા વગેરે મીઠાઈઓ ખાવા લાગ્યો. એટલે મારા શરીરમાં અનેક પ્રકારના રોગો ઉત્પન્ન થયા.

મારા પિતાશ્રીએ પાંચમું એમ કહ્યું હતું કે ‘ ગામે ગામ ઘર કરજે.’ તે પ્રમાણે મેં ઘણા ગામોમાં જમીનો ખરીદી અને ત્યાં ઘરો બંધાવ્યાં. પણ એમ કરતાં બધાં ઘરો લોકોએ કોઈ ને કોઈ પ્રકારની તકરારો ઊભી કરીને બથાવી પાડ્યા. હું એકલો બધે ક્યાંથી પહોંચું ?

મારા પિતાશ્રીએ છઠ્ઠું એમ કહ્યું હતું કે ‘ દુઃખ પડે ત્યારે ગંગાનો કાંઠો ખોદજે.’ તે પ્રમાણે, દુઃખ પડતાં મેં ગંગાનો કાંઠો અનેક ઠેકાણે ખોદ્યો પણ ત્યાંથી કાંઈ પણ દ્રવ્ય મળ્યું નહિ અને મારો બધો પરિશ્રમ ફેાગટ ગયો.

મારા પિતાશ્રીએ સાતમું એમ કહ્યું હતું કે ‘ સંદેહ પડે તો પાટલીપુત્ર જઈ મારા મિત્ર સોમદત્તને પૂછજે.’ તે પ્રમાણે મને સંદેહ પડતાં હું આપની પાસે આવ્યો છું, માટે

આપ મારી સારસંભાળ કરો. હવે આપના વિના આ જગતમાં મારું કોઈ જ નથી.

આ પ્રમાણે ભોળાની બધી હકીકત સાંભળીને સોમદત્તે કહ્યું કે ‘હે વત્સ ! તારા પિતા ઘણા જ અનુભવી અને કાબેલ હતા. તેમણે જે શિખામણો આપેલી છે, તે ઘણી જ સુંદર છે અને તે પ્રમાણે વર્તવામાં આવે તો કોઈ પણ દિવસ દુઃખી થવાનો વખત આવે જ નહિ. પણ એ શિખામણોનું સાચું રહસ્ય તું સમજ્યો નહિ, બધું જ ઊલટું કર્યું અને તું હેરાન-પરેશાન થઈ ગયો; માટે એ શિખામણોનું સાચું રહસ્ય સમજ લે. તે આ પ્રમાણે છે:

(૧) ‘ઘર ફરતી દાંતની વાડ કરજે’ એટલે ઘરની આસપાસ રહેતા લોકો સાથે વાણીનો એવો વ્યવહાર કરજે કે જેથી બધાં આપણને વાડફૂપ થાય અને આપણું રક્ષણ કરે. જે માણસો પાડોશીઓ જોડે સારાસારી રાખતા નથી અને વાતવાતમાં વઢી પડે છે, દાંતકલહ કરે છે, તેઓને અનેક પ્રસંગોએ વેઠવું પડે છે અને નહિ ધારેલી મુશીબતો ઉઠાવવી પડે છે. તેથી દાંતની વાડ કરવી-મીઠા શબ્દપ્રયોગોથી રક્ષણની વ્યવસ્થા કરવી-એ સર્વથા ઉચિત છે.

(૨) ‘દ્રવ્ય આપીને લેવા જઈશ નહિ’ એટલે દ્રવ્ય એવી રીતે આપજે કે આખ્યા પછી તેમની પાસે લેવા જવાનો વખત આવે નહિ. આવું ત્યારે જ બને કે જ્યારે સામા પાસેથી પૈસા કરતાં દોડું-બમણી કિંમતનું ઘરેણું બાનામાં લીધું હોય. એ રીતનો વ્યવહાર કર્યા વિના લોકો આપણું

ઘર પૂછતાં આવે નહિ અને લીધેલું પાછું આપી જાય નહિ. તેથી 'દ્રવ્ય આપીને લેવા જઈશ નહિ' લેવા જવું પડે તેવો પ્રસંગ ઊભો કરીશ નહિ, એમ કહ્યું તે સર્વથા ઉચિત છે.

(૩) 'સ્ત્રીને બાંધી મારજો' એટલે તેને કામમાં એવી રીતે પરોવી દેજો કે જેથી તેને બીજા કોઈ નબળા વિચારો આવે નહિ. તે પર એક દષ્ટાંત કહ્યું તે સાંભળ.

શ્રીપુર નગરમાં જિનદત્ત નામનો એક શેઠ વસતો હતો. તેનો મોટો પુત્ર પરદેશમાં કમાવા ગયો. હવે તેની ભાર્યા શ્રીમતી પતિનો દીર્ઘ વિયોગ થવાથી કામાતુર થઈ. એટલે તેણે પોતાની પાસે રહેનારી એક વિશ્વાસુ ઘરડી સ્ત્રીને કહ્યું કે 'મને કામવિકાર બહુ થયો છે, માટે કોઈ પુરુષને બોલાવી લાવ.'

ડાશી સમજી ગઈ કે શેઠની આ પુત્રવધૂ મોટા ભાગે નવરી રહે છે, તેથી તેને આવો દુષ્ટ વિચાર આવ્યો છે. એટલે તે ડાશીએ તેના સસસને એકાંતમાં બોલાવીને કહ્યું કે 'હવે વહુનું મન વશ રહેતું નથી. ચૌવનવતી સ્ત્રી નવરી રહે તો એ શિયળ કેમ પાળી શકે? માટે તે સંબંધી વિચાર કરીને ચોગ્ય લાગે તેવો ઉપાય કરો.'

સસરો સમજી હતો. તેણે દીર્ઘ વિચાર કરીને ઘરના સર્વ માણસોને લેગા કર્યા અને પોતાની સ્ત્રી પર કૃત્રિમ શુરસો કરીને કહ્યું કે 'હવેથી તમારે તમામ કામ વહુને પૂછીને કરવું. પૈસા ટકા જે જોઈએ, તે તેની પાસેથી માંગી લેવા.' આ પ્રમાણે બધાની સમક્ષ તેણે ઘરનો સઘળો કારભાર વહુને સોંપ્યો.

શેઠના ઘરમાં નોકરચાકરો ઘણા હતા અને મેમાન-પરોણા આવ્યા જ કરતાં હતાં એ બધાંની સારસંભાળ કરતાં અને દરેકને પૂછેલી વાતનો જવાબ આપતાં વહુને ઘડીની પણ નવરાશ રહેતી નહીં. તે કાયમ કામમાં ને કામમાં ગુંથાયેલી જ રહેતી. પછી શેઠની પ્રેરણાથી ડાસીએ વહુને એકાંતમાં બોલાવીને કહ્યું કે ‘ તમારા માટે કોઈ પુરુષને લઈ આવું ? ’

તે સાંભળી વહુએ જવાબ આપ્યો કે ‘ અરે ડાશીમા ! મને તો ઘડીની પણ કુરસદ મળતી નથી. રાત્રિ પડે છે અને સૂવાનો સમય થાય છે, ત્યાં તો થાકીને લોથપોથ થઈ જઈ છું. એટલે હાથ સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુની ધબ્બા થતી નથી માટે તમારે એ વાત ભૂલી જ જવી. હવે ફરીને ક્યારેય પણ તે સંભારશો નહિ.’

ડાશીએ તે વાત શેઠને કરી એટલે શેઠને ઘણી જ શાંતિ થઈ. એવામાં તે સ્ત્રીનો પતિ પરદેશથી ઘણું ધન કમાઈને ઘેર આવી ગયો અને તે સ્ત્રી પોતાના પતિ સાથે યથેષ્ટ સુખ ભોગવવા લાગી.

માટે ‘ સ્ત્રીને બાંધી મારવી ’ એટલે કામકાજથી પરવરેલી રાખવી એ સર્વથા યોગ્ય છે.

(૪) ‘ હમેશાં મીઠું જમજો ’ એટલે કોઈ પણ ભોજનને મીઠું કરીને જમજો. કોઈ પણ ભોજન મીઠું ત્યારે જ લાગે છે કે જ્યારે ભૂખ કકડીને લાગી હોય. ગમે તેવું સ્વાદિષ્ટ ભોજન પણ વિના ભૂખે મીઠું લાગતું નથી. જેઓ ખરી ભૂખ વિના

આય છે કે મીઠાઈઓને ખાવાથી બડા અથવા શક્તિવાળા
જવાશે એમ માનીને તેનું વારંવાર સેવન કરે છે, તેમની જઠર
ભગ્ગડે છે અને અપચો થાય છે. તે અપચો જ સર્વ રોગોનું
મૂળ છે. આશુવેદના લાખ પ્રલોકોનો સાર એ જ છે કે-પહેલાનું
જમણું ખરાબર પચી જાય પછી જ ખીજું ભોજન કરવું.
તેથી મીઠું જમવાનો અર્થ 'લાડૂ, ખરફી, પેંડા, મેસુર, મગજ,
મોહનથાળ, ગુલાબજાંબુ, ગગન ગાંઠિયાં' વગેરે ઉડાવવાનો નથી,
ચણ ખરી ભૂખે ખાવાનો છે, તેથી 'હમેશાં મીઠું જમજે'
એમ કહ્યું તે સર્વથા યોગ્ય છે.

(૫) 'ગામેગામ ઘર કરજે' એટલે અનેક ઠેકાણે મિત્રો
બનાવજે કે જે સમય આગે ઉપયોગી થાય. તે માટે એક
જાત કહ્યું તે સાંભળ.

ગોદાવરી નદીના કિનારે શિમળાનું મોટું ઝાડ હતું. તેમાં
લઘુપતનક નામનો એક કાગડો રહેતો હતો. તેણે એક દિવસ
સવારમાં કોઈ શિકારીને ભેઠને વિચાર્યું કે 'આજનો દિવસ
જરૂર ખરાબ જશે, કારણ કે સવારના પહોરમાં કાળમુખાનું
મોં ભેળું છે.' તેવામાં એ શિકારીએ ચોખાના દાણા વેરીને બળ
જાથરી અને થોડેક દૂર સંતાઈ બેઠો. હવે થોડી વારે આકાશ-
માં ઝિડતા કેટલાક કપૂતરોએ એ દાણા ભેયા અને તેથી નીચે
ઉતરીને તેને ચણવાનો વિચાર કર્યો. તે ભેઠને ચિત્રગ્રીવ નામના
તેમના વયોવૃદ્ધ સરદારે કહ્યું કે 'ભાઈઓ ! જે કામ કરો તે
વિચારીને કરજો. આ નિર્જન જંગલમાં અનાજ કેવું ? અને
જ્યાં અનાજનો સંભવ નથી ત્યાં ચોખાના દાણા કેવા ? એટલે
તેમાં શંકાનું કારણ છે.'

તે સાંભળીને એક કબૂતરે કહ્યું: ‘ ઘરડા માણસો તો દરેક વખતે ડર બતાવ્યા જ કરે, તેથી શું આપણે કોઈ કામ કરવું જ નહિ? જો એમ કરીએ તો દાંત અને અન્નને વેર થાય માટે હિમ્મતથી કામ લ્યો અને દૂધ જેવા સફેદ ચોખાના દાણા ચણીને મોજ ઉડાવો.’ એટલે બધા કબૂતરો નીચે ઉતર્યા અને જેવા ચોખાના દાણા ચણવા ગયા, તેવા જ જાળમાં સપડાઈ ગયા. આવું અનિષ્ટ પરિણામ આવવાથી તેઓ પેલા જીવાન કબૂતરને ઠપકો આપવા લાગ્યા કે ‘ તારા દોઢડહાપણથી જ આ ખરાબી ઊભી થઈ છે. ’

તે સાંભળીને ચિત્રગ્રીવે કહ્યું કે ‘ લાઈઓ ! આ સમય ઇડવાનો કે વાદવિવાદ કરવાનો નથી. જો તેમ કરશો તો હમણાં જ શિકારી આવી પહોંચશે અને આપણે બધા પકડાઈ જઈશું’ માટે જરા પણ સમય ગુમાવ્યા વિના બધા એકી સાથે બળ કરો જેથી આપણે આ જાળ સાથે જ આકાશમાં ઊડી જઈશું.’

બધા કબૂતરોએ તેમ કયું તો જાળના ખીલા ઉખડી ગયા અને તેઓ જાળ સાથે આકાશમાં ઊડવાને શક્તિમાન થયા. આ જોઈને શિકારી નિરાશ થઈને ચાલ્યો ગયો અને પેલો લઘુપતનક નામનો કાગડો ‘ હવે શું બને છે? ’ તે કૌતુક જોવાના હેતુથી તેમની પાછળ ગયો.

કેટલુંક ઊડ્યા પછી ચિત્રગ્રીવે કહ્યું કે ‘ લાઈઓ ! હવે આપણે લયમાંથી સદંતર મુક્ત થયા છીએ, માટે આ નીચે વહી રહેલી ગંડકી નદીના કિનારે ઉતરો. ત્યાં હિરણ્યક નામનો ઊદરનો રાજા રહે છે, તે આપણા મિત્ર હોવાથી આપણને

જાળમાંથી મુક્ત કરશે. ’ તેથી બધા કબૂતરો ગંડકીના કિનારે ઉતર્યા અને હિરણ્યકના અનેક દ્વારવાળા રહેઠાણ પાસે ગયા.

હિરણ્યકે મિત્ર તરીકેની ફરજ બજાવીને તે કબૂતરોનાં બંધનો છેદી નાંખ્યા એટલે તે પોતાના ઠેકાણે ગયા. આ બોધ લઘુપતનકે વિચાર કર્યો કે ‘ આ હિરણ્યક બહુ ચતુર જણાય છે અને તેની બુદ્ધિ ઉત્તમ છે. હું જો કે પ્રકૃતિથી ચંચળ છું અને કોઈનો વિશ્વાસ કરતો નથી, તથા બનતાં સુધી કોઈથી હેતરાતો નથી, છતાં પણ આની સાથે મિત્રતા કરું, કારણ કે વિત્તહીન કે સાધનહીન દશામાં બુદ્ધિવાળો મિત્ર મદદગાર થાય છે. ’ તેથી તેણે હિરણ્યકના દર આગળ જઈને કહ્યું કે ‘ હું લઘુપતનક નામનો કાગડો છું અને તારી સાથે મિત્રતા ઇચ્છું છું. ’

તે સાંભળી હિરણ્યકે કહ્યું: ‘ હું ભોજ્ય છું અને તું ભોક્તા છે; તેથી આપણા બે વચ્ચે પ્રીતિ કેવી રીતે થાય ? ’

કાગડાએ કહ્યું: ‘ અરે ઉંદરજી ! તમને ખાઉં એમાં મારું પેટ ક્યાં ભરાઈ જવાનું હતું ? પણ તમે જીવો તો કોઈક દિવસ-ચિત્રગ્રીવને ઉપયોગી થયા તેમ મને પણ ઉપયોગી થાઓ, તેથી મારી માગણીનો અનાદર કરશો નહિ. ’

હિરણ્યકે કહ્યું: ‘ તું સ્વભાવથી ચપળ છે અને ચપળનો સ્નેહ કરવામાં સાર નહિ. કહ્યું છે કે ‘ બિલાડીનો, પાડાનો, મેંઢાનો, કાગડાનો અને કાપુરુષનો વિશ્વાસ કરવો નહિ. ’

લઘુપતનકે કહ્યું: ‘ એ બધું ઠીક છે. પ્રમાણે તો બંને

ખાબુના મળી રહે, માટે તમે મારી ભાવના સામે જુઓ. હું કોઈ પણ રીતે તમારી મિત્રતા ઇચ્છું છું. જો તમે મારું કહ્યું નહિ માનો તો અનાહારી રહીને પ્રાણનો ત્યાગ કરીશ. ’

આ સાંભળીને હિરણ્યકે તેની મિત્રતા કરી.

એક વાર લઘુપતનકે હિરણ્યકને કહ્યું કે ‘ મિત્ર ! આ દેશમાં ભારે દુકાળ પડ્યો છે અને પેટ ભરતાં પણ ભારે મુશ્કેલી પડે છે, તેથી પાસેના દક્ષિણપથમાં કર્પૂરગૌર નામનું એક સરોવર છે, ત્યાં મારો પ્રિય મિત્ર મન્થરક નામનો કાચળો વસે છે, એની પાસે જાઉં છું. ’

હિરણ્યકે કહ્યું : ‘ કાગડાભાઈ ! તો પછી અહીં એકલા રહીને મારે શું કરવું છે ? હું પણ તમારી સાથે જ આવીશ. ’

એટલે કાગડાએ ઉંદરને ચાંચમાં લીધો અને તે બંને કર્પૂરગૌર સરોવરના કિનારે, જ્યાં મન્થરક કાચળો રહેતો હતો ત્યાં પહોંચ્યા. મન્થરકે તે બંનેનું યોગ્ય સ્વાગત કર્યું અને મિત્રભાવે જણાવ્યું કે ‘ આ ઘર તમારું જ છે, તેથી આઓ, પીઓ ને મોજ કરો. ’

હવે ત્રણે મિત્રો સરોવરના કિનારે રહે છે અને વિવિધ વાર્તાલાપો તથા જ્ઞાનગોષ્ઠી કરતાં સમય વીતાવે છે. એવામાં ચિત્રાંગ નામનો એક મૃગ ત્યાં પાણી પીવાને આવ્યો. તેને જોઈને અતિથિ-સત્કારમાં અતિકુશલ એવા મન્થરકે કહ્યું કે ‘ પધારો હરણુ ભાઈ ! મળમાં તો ખરાને ? ’

ચિત્રાંગે કહ્યું : ‘ ભાઈ ! મળ તો એવી જ છે ! શિકારી કૂતરાઓ પાછળ પડ્યા હતા, તેમનાથી માંડ માંડ બચ્યો છું. ’

મંથરકે કહ્યું: ‘અન્ય સ્થળે લય હોય તો અહીં રહેા. આ લીલું કુંભર વન છે, તેમાં ચારે ચરતે અને આ શીતળ જળથી ભરેલું સુંદર સરોવર છે, તેનું પાણી પીજો.’

ચિત્રાંગે કહ્યું: ‘તમારી સજ્જનતાને ધન્ય છે ! જો બધા તમારા જેવા ભલા અને માયાળુ હોય તો કેવું સારું ? તમારી સાથે રહેવાનું મને ખૂબ જ ગમે. પણ તમે મારા મિત્ર બનો તો અહીં રહી શકાય; કારણ કે આ અબાણ્યા પ્રદેશમાં ખીજા કોઈ જોડે મારે ઓળખાણ નથી.’

મંથરકે કહ્યું: ‘હરણભાઈ ! તમે ઘણા નિખાલસ અને ભલા દેખાઓ છો, તેથી તમારી સાથે મિત્રતા રાખવામાં અમને કોઈ જાતનો વાંધો નથી. અત્યારથી જ તમે અમારા મિત્ર.’

લઘુપતનક કાગડો, હિરણ્યક ઊંદર, મંથરક કાચળો અને ચિત્રાંગ મૃગ એ ચારે જણા પરમ મિત્ર બનીને ત્યાં રહેવા લાગ્યા. એવામાં એક દિવસ એવું બન્યું કે—મોડા સમય સુધી ચિત્રાંગ પાછો ફર્યો નહિ. તેથી બધા મિત્રો આકુળવ્યાકુળ બની ગયા અને ‘તેનું શું થયું હશે ?’ તે વિચાર કરવા લાગ્યા. આખરે લઘુપતનકે તેની જાણ કાઢી લાવવાનું માથે લીધું અને તે આકાશમાં ઊડીને ચારે તરફ જોવા લાગ્યો. ત્યાં એક તળાવના કાંઠે ખીલે ખાંધેલા ચામડાના મજખૂત ફાંસામાં ફસાયેલા ચિત્રાંગને જોયો. તે જોઈને લઘુપતનકે પૂછ્યું કે ‘ભાઈ ! આવી હાલત શાથી થઈ ?’

ચિત્રાંગે કહ્યું: ‘અત્યારે એ કહેવાનો વખત નથી, માટે

તું જરા પણ કાલક્ષેપ કર્યા વિના હિરણ્યકને અહીં તેડી લાવ,
જેથી તે મને આ પાશમાંથી છૂટો કરે. ’

લઘુપતનક મથકે પાછો ફર્યો અને હિરણ્યકને ચાંચમાં
ઉપાડીને લેતો આવ્યો. ધીમે ધીમે ચાલતો મંથરક પણ
ત્યાં આવી પહોંચ્યો. આ જોઈને હિરણ્યકે કહ્યું કે ‘ભાઈ મંથ-
રક ! તેં આ ઠીક કર્યું નહીં. તારે તારું ઠેકાણું છોડવું
જોઈતું ન હતું, કારણ કે આ ફાંસો છેદાતાં ચિત્રાંગ નાસી
ફૂટશે, લઘુપતનક ઝાડે ચડી જશે અને હું કોઈ દરમાં પેસી
જઈશ. પણ તું શું કરીશ ? ’ એમ કહીને તે ચિત્રાંગની
બળ કાપવા લાગ્યો. એવામાં શિકારી ત્યાં આવી ચડ્યો એટલે
હિરણ્યક પાસેના દરમાં પેસી ગયો, લઘુપતનક આકાશમાં
ભેડી ગયો અને ચિત્રાંગ જોર કરીને નાસી ફૂટ્યો. માત્ર એક
મંથરક બાકી રહ્યો. તેને મંદ મંદ ચાલતો જોઈને શિકારીએ
કહ્યું કે ‘મૃગલો તો છટકી ગયો, પણ આ કાચળો ઠીક છે.’
અને તેણે કાચળાને પકડી લીધો. પછી તેને દોરીથી બાંધી,
ધનુષ્યના છેડે લટકાવીને ચાલવા લાગ્યો.

પાછળ ત્રણે મિત્રો ભેગા થયા અને મંથરકને કોઈ પણ
રીતે બચાવવો જોઈએ એવા નિર્ણય પર આવ્યા. તે નિર્ણય
અનુસાર ચિત્રાંગે નદીના કિનારે શબવત્ થઈને પડવાનું હતું,
લઘુપતનકે તેના ઉપર બેસીને તેની આંખ ઠેલતો હોય તેવો
દેખાવ કરવાનો હતો, અને તેથી શિકારી હરણ્યને લેવા માટે
કાચળાને નીચે મૂકે તે વખતે હિરણ્યકે તેનું બંધન છેડી
નાખવાનું હતું.

આ યોજના સુખ અગળ ચિત્રાંગ આગળ જઈને નદીને કિનારે મડદું થઈને પડ્યો અને લઘુપતનક તેની આંખ ઠોલવા લાગ્યો. આ જોઈને શિકારીએ કાચબાને જમીન પર ફેંક્યો અને હરણને લેવા માટે આગળ વધ્યો. તે જ વખતે હિરણ્યકે મંથરકતુ' બંધન કાપી નાંખ્યું અને તે નદીના ઊંડા પાણીમાં સરકી ગયો. અહીં ચિત્રાંગે પણ મંથરકને છૂટો થયેલો જોતાં છલંગ મારી અને વન ભણી નાસી ગયો. લઘુપતનક કા-કા કરતો આકાશમાં ઊડ્યો અને હિરણ્યક નજીકના દરમાં પેસી ગયો.

શિકારીએ પાછા આવીને જોયું તો દોરી કાપેલી પડી હતી અને કાચબો તેમાંથી અદૃશ્ય થઈ ગયો હતો.

પછી આ ચારે મિત્રોએ લાંબા સમય સુધી એક-બીજાના સહકારથી 'ખાધું', 'પીધું' ને મોજ કરી.

તેથી તારા પિતાએ એમ કહ્યું કે: ' ગામે ગામ ઘર કરજે એટલે કે ઠેકઠેકાણે મિત્ર બનાવજે ' તે સર્વથા યોગ્ય જ છે.

(૬) ' દુઃખ પડે ત્યારે ગંગાનો કાંઠો ખોદજે ' એટલે તું દુઃખમાં આવી પડે અને દ્રવ્યની જરૂર હોય, ત્યારે ગંગા નામની ગાયને જે ઠેકાણે બાંધવામાં આવે છે, તેની ગમાણ પાસેનો ભાગ ખોદજે, એટલે તને યથેષ્ટ દ્રવ્ય મળશે. નહિ કે ગંગાનદીનો કિનારો ખોદજે કે જે સેંકડો ગાઉ લાંબો છે. અને તેટલા મોટા કિનારે ઠામઠેકાણા વિના ખોદાય જ શી રીતે ? તેથી હે વત્સ ! તું ઘેર પાછો ફરીને મારા કહ્યા સુખ અગળ ગંગા-ગાયની ગમાણ પાસેનો ભાગ ખોદી જો, ત્યાંથી તને યથેષ્ટ દ્રવ્ય જરૂર મળશે. '

લોળાએ તે પ્રમાણે કયું તો તેને જોઈતું દ્રવ્ય મળી ગયું. આથી તે પોતાના પિતાની જે શિખામણોને ખોટી અને અનર્થકારી માનતો થયો હતો, તે જ શિખામણોને સાચી અને લાભ કરનારી સમજવા લાગ્યો તથા તેના અનુસરણથી સર્વ વાતે સુખી થયો.

તાત્પર્ય કે ‘ જે વાત એક રીતે વિચારતાં ખોટી લાગે છે, તે જ વાત બીજી રીતે વિચારતાં સાચી લાગે છે. ’

ચિત્રની પરીક્ષા.

એક ચિત્રકારે ઘણી મહેનતે એક ચિત્ર તૈયાર કર્યું. આ ચિત્રમાં તેણે એક નવયૌવનાને વીણા વગાડતી બતાવી હતી.

આ ચિત્ર લઈને તે એક રાજા પાસે ગયો. રાજાએ તેને જોઈને કહ્યું કે ‘ આ ચિત્ર આમ તો ઠીક જણાય છે, પણ જો રાજસભામાં મૂકવું હોય તો તેમાં કોઈ પણ પ્રકારની ભૂલ નથી તેની ખાતરી કરી લેવી જોઈએ. એ માટે મારે મારી સભાના પંડિતોનો અભિપ્રાય લેવો પડશે. જો તેઓ આ ચિત્રને કોઈ પણ ખામી વિનાનું જાહેર કરશે, તો હું ઘણી ખુશીથી તેને ખરીદી લઈશ અને તમને મોટું ઇનામ આપીશ; તેથી આ વાત મંજૂર હોય તો જણાવો. ’

ચિત્રકારે રાજાની વાત મંજૂર કરી, એટલે તે ચિત્રને બીજા દિવસે રાજસભા સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવ્યું. તે વખતે રાજાએ સભાના સર્વે પંડિતોને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે ‘ આજે તમારી સમક્ષ એક ચિત્ર રજૂ થયું છે. તેમાં કોઈ પણ પ્રકારની ભૂલ છે કે

કેમ તે હું જાણુવા ઇચ્છું છું, માટે દરેક પંડિતે પોતાનો અભિપ્રાય લખીને જણાવવો. ’

તે પરથી પંડિતોએ ચિત્રનું નિરીક્ષણ કર્યું અને પોતા-પોતાનો અભિપ્રાય નીચે મુજબ લખી જણાવ્યો:

એક અભિપ્રાય: ‘ આ ચિત્ર બધી રીતે સુંદર છે, પણ તેમાં વાળનું સૌંદર્ય જોઈએ તે રીતે પ્રકટ થતું નથી. ’

બીજો અભિપ્રાય: ‘ આ ચિત્ર એકંદર સારું છે, પણ વીણાવાદન કરનારી સુંદરીમાં જે પ્રકારનું ભાવોદ્દીપન થતું જોઈએ તે જણાતું નથી. ’

ત્રીજો અભિપ્રાય: ‘ આ ચિત્ર ચિત્રકારના અપ્રતિમ કૌશલ્યને રજૂ કરે છે પણ તેમાં દશાવિદી વર્ષાઋતુ પ્રસ્તુત નથી. તે માટે વસંતઋતુનો સમય પસંદ કરવો જોઈતો હતો. ’

ચોથો અભિપ્રાય: ‘ આ ચિત્રની નાયિકામાં અંગસૌષ્ઠવ જોઈએ તેવું જણાતું નથી. ’

પાંચમો અભિપ્રાય: ‘ આ ચિત્રમાં વસ્ત્રભૂષા પર જોઈએ તેટલું ધ્યાન અપાયું નથી. બીજી રીતે ચિત્ર વખાણવાલાયક છે. ’

છઠ્ઠો અભિપ્રાય: ‘ આ ચિત્રનું રેખાંકન મોળું જણાય છે. ’

સાતમો અભિપ્રાય: ‘ આ ચિત્રના રંગવિધાનમાં જોઈએ તેવી દીપ્તિ નથી. ’

આઠમો અભિપ્રાય: ‘ આ ચિત્રનું આયોજન મનોહર નથી. ’

રાજાએ પંડિતોના આ અભિપ્રાયથી ચિત્રકારને વાકેફ

કર્યો ત્યારે તેના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ, પરંતુ થોડી જ વારમાં તે સમજી ગયો કે ‘ પોતે રાજાની શરત કબૂલ કરવામાં ભારે છક્કડ ખાધી હતી, કારણ કે કોઈ પણ કૃતિમાંથી જો ભૂલ જ કાઢવી હોય તો તે કોઈ ને કોઈ પ્રકારે કાઢી શકાય છે અને મારા ચિત્ર સંબંધી પણ તેવું જ બન્યું છે.’

હવે એ ચિત્રકાર નિરાશ ન થતાં ખીજી રાજા પાસે ગયો અને તેને એ ચિત્ર બતાવતાં જ તેનું અદ્ભુત વર્ણન કરવા લાગ્યો.

ચિત્રકારે કહ્યું: ‘ આપ નામદાર કલાના મહાન પ્રશંસક તરીકે જગતભરમાં વિખ્યાત છો, એટલે આ ચિત્ર આપને બતાવવા માટે જ લાગ્યો છું. હું ઈચ્છું છું કે-આપ તેની રેખાઓ, રંગવિધાન, આયોજન ને ભાવનિરૂપણમાં રહેલા અદ્ભુત સૌન્દર્યની યોગ્ય કદર કરશો. વળી આપની સભા ધુરંધર વિદ્વાનોથી વિરાજિત છે. જો તેઓ પણ આ ચિત્રની ખૂબીઓ વિષે પોતપોતાનો અભિપ્રાય જણાવશે તો હું ઘણો જ આભારી થઈશ.’

રાજાએ એ ચિત્ર ખીજી દિવસે રાજસભામાં રજૂ કરવાની સૂચના આપી અને ચિત્રકારના ઉતારાનો બંદોબસ્ત કર્યો.

ખીજી દિવસે એ ચિત્ર રાજસભા સમક્ષ રજૂ થયું તે વખતે રાજાએ ત્યાં વિરાજતા વિદ્વાનોને આ ચિત્રની ખૂબીઓ યોગ્ય ભાષામાં વર્ણવી બતાવવાનું જણાવ્યું. તે પરથી એ વિદ્વાનો એક પછી એક એ ચિત્રની ખૂબીઓ જણાવવા લાગ્યા.

પ્રથમ વિદ્વાને કહ્યું: ‘ આ સુંદરીની સુવાસથી મધમધતી કાયાને ચંદનનું વૃક્ષ બાળીને કેશકલાપરૂપી મહાન મણિધરે તેનો આશ્રય કર્યો છે.’

બીજા વિદ્વાને કહ્યું: ‘ આ મૃગનયનાના નયનોને જોઈને જ હરણો જંગલમાં ચાલ્યા ગયા છે.’

ત્રીજા વિદ્વાને કહ્યું: ‘ આ સુંદરીના કપોલ કમલને પણ શરમાવે છે.’

ચોથા વિદ્વાને કહ્યું: ‘ વીણાનું વાદન કરતી આ નવયૌવના સમસ્ત જગત્ના ત્રિવિધ તાપનું સંહરણુ કરી રહી છે.’

પાંચમા વિદ્વાને કહ્યું: ‘ નેત્રોને નવપદ્મવિત કરનારી આ રમણી રંભા, ઉર્વશી કે મેનકાની યાદ તાજ કરાવે છે.’

છઠ્ઠા વિદ્વાને કહ્યું: ‘ આ સુંદરીની ઉત્તમ વસ્ત્રવિભૂષા એમ સૂચવે છે કે તે કોઈ પૃથ્વીપતિની પુત્રી છે.’

સાતમા વિદ્વાને કહ્યું: ‘ આ ચિત્રમાં સુંદરીના સ્વરૂપે કલાદેવી સાક્ષાત્ વિરાજે છે.’

આઠમા વિદ્વાને કહ્યું: ‘ અક્ષય કીર્તિને આપનારું આ ચિત્ર ભૂમિપતિના ભવનનો ભવ્ય શણગાર છે.’

વિદ્વાનોના આ પ્રકારનાં મનોહર વર્ણનો સાંભળીને તે રાજા અત્યંત પ્રસન્ન થયો અને તેણે મોટી રકમ આપીને તે ચિત્ર ખરીદી લીધું.

તાત્પર્ય કે-જે ચિત્ર એક રીતે વિચાર કરતાં આમીવાળું

જણાતું હતું, તે જ ચિત્ર ખીલ રીતે વિચાર કરતાં ખૂબીઓવાળું જણાયું.

સદ્બુદ્ધિ

બુદ્ધિ સદ્દેહતુથી દોરાય તો મનુષ્યને સન્માર્ગે લઈ જાય છે અને અસદ્દેહતુથી દોરાય તો ભારે અનર્થ ઉપજાવે છે. ખીલ રીતે કહીએ તો સદ્દેહતુથી દોરાતી બુદ્ધિ એ સદ્બુદ્ધિ છે અને તેનું પરિણામ ન્યાય, નીતિ, આચાર તથા ધર્મનું પાલન છે, જ્યારે અસદ્દેહતુથી દોરાતી બુદ્ધિ એ કુબુદ્ધિ છે અને તેનું પરિણામ અન્યાય, અનીતિ, અનાચાર અને અધર્મ છે.

લોકોમાં એક કહેવત છે કે ‘જેનું શાક બગડયું, તેનો દિવસ બગડ્યો અને જેનું અથાણું બગડયું તેનું વરસ બગડયું.’ આ કહેવતમાં એટલું ઉમેરી શકાય કે ‘જેની બુદ્ધિ બગડી તેનું જીવન બગડયું.’ એટલે જીવનને સુધારવા માટે, જીવનના સઘળાં કર્તવ્યો સારી રીતે પાર પાડવા માટે અને સાત્ત્વિક પુરુષાર્થની યથાર્થ સાધના કરવા માટે સદ્બુદ્ધિની જરૂર છે. તે સંબંધી એક કવિએ ઠીક કહ્યું છે કે:-

શ્રિયં પ્રસૂતે વિપદં રુણદ્વિ, શ્રેયાંસિ સૂતે મલિનં પ્રમાર્ષિ ।
સંસ્કારયોગાચ્ચ પરં પુનીતે, શુદ્ધા હિ બુદ્ધિઃ કિલ કામધેનુઃ ॥

“ ખરેખર ! સદ્બુદ્ધિ એ કામધેનુ ગાય જેવી છે, કારણ કે તે લક્ષ્મીને જન્મ આપે છે, વિપત્તિઓને રોકે છે, કલ્યાણને ઉત્પન્ન કરે છે, પાપને ભૂંસી નાખે છે અને યોગ્ય ઉપાયોથી બીજાને પણ પવિત્ર બનાવે છે. ”

કુબુદ્ધિ

કુબુદ્ધિનું પરિણામ ખૂરું છે. ‘કૂડના ડાંડિયા કપાળમાં વાગે’ ‘કૂડ ત્યાં ધુડ’ ‘ખાડો ખોદે તે પડે’ વગેરે કહેવતો કુબુદ્ધિથી આવનારા આખરી અનિષ્ટ પરિણામનું સૂચન કરે છે. તે સંબંધી નીચેનું દષ્ટાંત વિચારવા યોગ્ય છે.

ધર્મબુદ્ધિ અને પાપબુદ્ધિ

એક નગરમાં ધર્મબુદ્ધિ અને પાપબુદ્ધિ નામના બે વણિકો રહેતા હતા. તેઓ એક બીજાને સારી રીતે ઓળખતા હતા એટલું જ નહીં પણ વખત આવ્યે એક બીજાનું કામ પણ કરતા હતા, તેથી બંને વચ્ચે મૈત્રી થઈ. હવે એક વખત તે બંને મિત્રોએ પરદેશમાં જવાનો વિચાર કર્યો કારણ કે વિદ્યા, શિક્ષણ અને ધનની વૃદ્ધિ પરદેશમાં ગયા વિના થતી નથી.

બંને મિત્રો પરદેશ ગયા અને ત્યાં સારી કમાણી કરી. પછી તેઓ ઘેર આવવાને નીકળ્યા. તેઓ ગામની નજીક આવ્યા એટલે પાપબુદ્ધિની બુદ્ધિમાં ફેર પડ્યો. તે વિચાર કરવા લાગ્યો કે ‘આ ધર્મબુદ્ધિનું ધન કોઈ પણ રીતે પડાવી લઉં તો એકદમ ધનવાન થઈ જાઉં. તેથી કોઈ યુક્તિ લાડાવવા દે.’ એથી તેણે ધર્મબુદ્ધિને કહ્યું: ‘ભાઈ! આ ધન કમાતાં આપણને ઘણી મહેનત પડી છે એટલે તે રફેરફે ન થઈ જાય તે જોવું જોઈએ. જો આપણે આ બધું ધન ઘરે લઈ જઈશું તો કુટુંબીઓ અને સંબંધીઓ માગણી કર્યા વિના નહિ રહે. અને તેમની માગણી થશે એટલે કાંઈ ને કાંઈ તો આપવું જ પડશે; માટે સારો રસ્તો એ છે કે આ ધનનો મોટો ભાગ આપણે

અહીં એક ઝડપના મૂળ આગળ દાટી દઇએ અને જરૂર જેટલું જ ઘેર લઈ જઈએ. પછી જરૂર પડશે તેમ અહીંથી ધન કાઢી જઈશું. ’

ધર્મબુદ્ધિ સરલ હતો. તેના પેટમાં કોઈ પણ જાતનું પાપ ન હતું. વળી તે બધાને પોતાના જેવો જ સરલ સમજતો હતો. એટલે તેમ કરવાને કબૂલ થયો.

બંને જણાએ પોતાના ધનનો મોટો ભાગ ત્યાં દાટી દીધો, અને થોડું ધન લઈને પોતાને ઘેર આવ્યા.

એક રાત્રે પાપબુદ્ધિએ ત્યાં જઈને બધું ધન કાઢી લીધું અને ખાડો પૂરીને તથા જમીન સરખી કરીને પાછો ઘેર આવતો રહ્યો.

હવે થોડા દિવસ બાદ ધર્મબુદ્ધિને ધનની જરૂર પડી એટલે પાપબુદ્ધિને સાથે લઈને, તે ધનવાળી જગ્યાએ ગયો અને જમીન ખોદી, પરંતુ તેમાંથી કાંઈ પણ નીકળ્યું નહિ. આ જોતાં જ પાપબુદ્ધિ પથર સાથે માથું કૂટવા મંડ્યો અને બોલવા લાગ્યો કે ‘ હાય ! હાય ! હવે હું શું કરીશ ? મારી પાસે જે કાંઈ હતું, તે બધું આમાં જ હતું ? હવે મારાં છોકરાં-છાયાંની શી વલે થશે. ? આ વાતનો ભેદ તારા અને મારા સિવાય બીજું કોઈ પણ જાણતું ન હતું, તેથી તું જ મારું ધન હરી ગયો છે; માટે મારા ભાગનું ધન મને સોંપી દે. નહિ તો રાજદરબારમાં જઈને ફરિયાદ કરવી પડશે. ’

ધર્મબુદ્ધિએ કહ્યું : ‘ અરે દુરાત્મન ! આ તું શું બોલે છે ? હું કદી પણ ચોરી કરું જ નહિ, પણ લાગે છે કે આ

ધન તું એકલો જ ઉપાડી ગયો છે; માટે ચૂપચાપ મારો ભાગ પાછો આપી દે. નહિ તો હું તને રાજદરબારમાં ખેંચી જઈશ. ’

આમ બંને જણા વિવાહ કરતા ધર્માધિકારી પાસે ગયા. ધર્માધિકારીએ બંનેની હકીકત સાંભળીને કહ્યું કે-‘ આ બાબતમાં દિવ્ય કરવું પડશે. ’ તે સાંભળીને પાપબુદ્ધિએ કહ્યું કે ‘ આ ન્યાય ઠીક નથી. પહેલાં પત્ર, પછી સાક્ષી અને એ બેયનો અભાવ હોય તો જ દિવ્યનો આશ્રય લેવાય, પણ મારે તો વૃક્ષદેવતા સાક્ષી છે, તે અમારામાંથી દોષિત કોણ છે અને નિર્દોષ કોણ છે, તે કહી આપશે. ’ તેથી ધર્માધિકારીએ બંનેના જામીન લીધા અને ‘ આવતી કાલે સવારે આવજો ’ એમ જણાવીને જવા દીધા.

પાપબુદ્ધિએ ઘેર જઈને પોતાના પિતાને કહ્યું કે ‘ પૂજ્ય પિતાજી ! ધન મેં ચોર્યું છે, પણ તમારા વચનથી મને તે પચી જાય એમ છે. ’

પિતાએ કહ્યું : ‘ વત્સ ! એ કેવી રીતે બની શકે ? ’

પાપબુદ્ધિએ કહ્યું : ‘ પિતાજી ! એ પ્રદેશમાં ખીજડાનું એક મોટું વૃક્ષ છે અને તેમાં એક મોટી બખોલ છે. એ બખોલમાં તમે હમણાં જ દાખલ થઈ જાઓ કે જેથી ખીજડાઈને પણ બખર પડે નહિ. પછી સવારે બધાની સમક્ષ હું પૂછું કે ‘ હે વૃક્ષદેવતા ! તમે અમારા બંનેના સાક્ષી છો, માટે કહી દો કે અમારામાંથી કોણ ચોર છે ? ’ તે વેળાએ તમારે જણાવવું કે ‘ ધર્મબુદ્ધિ ચોર છે. ’

પિતાએ કહ્યું : ‘ આ ઉપાય બરાબર નથી. એનું પરિણામ સારું આવવા સંભવ નથી. ’

પાપબુદ્ધિએ કહ્યું : 'જો તમે મારા કહ્યા પ્રમાણે નહિ કરો તો આપણા બધાનો નાશ થશે.'

છેવટે તેના પિતાએ એ વાત કબૂલ કરીને રાત્રિના અંધ-કારમાં તે ખીજડાની બગીચામાં જઈને બેઠો.

સવારે અધિકારીઓ સાથે, ધર્મબુદ્ધિ અને પાપબુદ્ધિ ધન-વાળી જગાએ ગયા. ત્યાં કેટલાંક શાસ્ત્રવચનો સંભળાવતાં વૃક્ષમાંથી એવાં વચનો નીકળ્યાં કે 'આ ધન ધર્મબુદ્ધિએ હરી લીધું છે.'

આ સાંભળીને આશ્ચર્યચકિત થયેલા અધિકારીઓ ધર્મ-બુદ્ધિને શું દંડ દેવો તેનો વિચાર કરવા લાગ્યા. એવામાં ધર્મબુદ્ધિએ જે વૃક્ષમાંથી વાણી નીકળી હતી, તેની આસપાસ થોડું સૂકું ઘાસ પાથરીને તેને સળગાવ્યું અને તેમાં જલદી સળગી ઊઠે તેવાં લાકડાં તથા ખીજાં દ્રવ્યો નાંખ્યા. આથી થોડી વારમાં તે વૃક્ષ સળગી ઊઠ્યું અને તેમાંથી એક અર્ધ-દગ્ધ પુરુષ કરુણ કંદન કરતો બહાર નીકળી આવ્યો.

રાજ્યાધિકારીઓએ તેને પૂછ્યું કે 'બોલ! તું કોણ છે?' એટલે તેણે જવાબ આપ્યો કે 'હુષ્ટ પુત્રે મારી આ દશા કરી છે.' અને તે તરત જ મરણ પામ્યો. રાજ્યાધિકારીઓ બધી વાત પામી ગયા, તેથી તેમણે ધર્મબુદ્ધિનું ધન પાછું અપાવ્યું ને પાપબુદ્ધિને શૂળીની શિક્ષા કરી.

તાત્પર્ય કે 'કુબુદ્ધિનું ફળ અત્યંત ભયંકર છે.'

બુદ્ધિના પ્રકારો

પૂર્વ મહર્ષિઓએ બુદ્ધિના ચાર પ્રકારો માન્યા છે: (૧)

ઔત્પત્તિકી (૨) વૈનયિકી (૩) કાર્મિકી અને. (૪) પારિણામિકી. તેમાં ઉત્પત્તિ એટલે જન્મ એ જ જેનું કારણ છે તે ઔત્પત્તિકી કહેવાય છે. તાત્પર્ય કે જે બુદ્ધિ સૂત્ર, ગુરુ કે વડીલની મદદ વિના જન્માંતરીય સંસ્કારજન્ય ક્ષયોપશમની તીવ્રતાથી જ વસ્તુના યથાર્થ મર્મને પકડી શકે છે અને તેના યોગ્ય ઉપાયો યોજી શકે છે તે ઔત્પત્તિકી ગણાય છે. જે બુદ્ધિ ગુરુ અને શાસ્ત્રનો યોગ્ય વિનય કરવાથી પ્રકટે છે અથવા તો વિનય એટલે શિક્ષણવડે ઉત્પન્ન થાય છે તે વૈનયિકી કહેવાય છે. જે બુદ્ધિ કર્મ એટલે વારંવારના અભ્યાસથી ઉત્પન્ન થાય છે તે કાર્મિકી કહેવાય છે, અને જે બુદ્ધિ અનુભવથી પાકટ થયેલી હોય છે તથા હેતુ અને અનુમાનના જ્ઞાનવાળી હોય છે તે પારિણામિકી કહેવાય છે.

બુદ્ધિના આ ચાર પ્રકારનું સ્વરૂપ તેનાં દૃષ્ટાંતો સમજવાથી બરાબર ખ્યાલમાં આવી જશે.

આત્પત્તિકી બુદ્ધિ.

કાકડીવાળો.

એક ગામડિયો કાકડીનું ગાડું ભરીને નજીકના શહેરમાં વેચવા ગયો. ત્યાં ચાલાક માણસ તેને ભેટી ગયો. તેણે કહ્યું: ‘જે કોઈ માણસ આ ગાડાની બધી કાકડીઓ ખાઈ જાય તો તેને શું આપે ?’ આમ બનવું અશક્ય માનીને પેલા ગામડિયાએ કહ્યું કે ‘જે કોઈ એમ કરે તો તેને નગરના દરવાજામાંથી બહાર નીકળી શકે નહિ તેવો લાડૂ આપું.’

પેલા ચાલાક માણસે તે શરતનો સ્વીકાર કરીને બધી

કાકડીઓ ચાખી લીધી. પછી પેલા ગામડિયો એ કાકડીઓને વેચવા લાગ્યો ત્યારે લોકોએ કહ્યું કે ‘આ બધી કાકડીઓ ખાધેલી છે.’ એટલે પેલા ચાલાક માણસે તે જવાબને પકડી લીધો અને જણાવ્યું કે ‘મારી શરત મેં પૂરી કરી છે, માટે તારી શરત તું પૂરી કર.’

ગામડિયાએ તો માન્યું હતું કે ‘આવો લાડૂ આપવાનો વખત જ આવવાનો નથી.’ તેથી તેણે એ સંબંધી કંઈ પણ વિચાર કર્યો ન હતો. એટલે તે ગભરાયો અને પોતાને શરત-માંથી મુક્ત કરવા માટે પેલા માણસને પચીશ રૂપિયા આપવા લાગ્યો. પરંતુ પેલા માણસે તે રૂપિયા લીધા નહિ, તેથી ગામડિયાએ પચાશ રૂપિયા આપવા માંડ્યા, સો રૂપિયા આપવા માંડ્યા, બસો રૂપિયા આપવા માંડ્યા ને છેવટે ત્રણસો રૂપિયા આપવા માંડ્યા, છતાં તેણે લીધા નહિ. ત્યારે ગામડિયાને લાગ્યું કે—આ ધૂર્ત મને છોડવાનો નથી, તેથી કોઈ નિપુણ બુદ્ધિવાળાને શોધી કાઢું કે જે આ કોયડાનો ઉકેલ કરે. એટલે તે એવા માણસ પાસે ગયો કે જે તેની ઔત્પત્તિકી બુદ્ધિ માટે પંકાતો હતો. ગામડિયાએ તેને બધી હકીકત કહી સંભળાવી. તે વખતે પેલા ઔત્પત્તિકી બુદ્ધિવાળાએ કહ્યું: ‘એમાં મુંઝાય છે શું? તું એ માણસને એવો લાડૂ આપી શકીશ કે જે નગરના દરવાજા-માંથી બહાર નીકળે નહિ.’ એમ કહીને તેણે ઉપાય બતાવ્યો.

હવે તે ગામડિયો કંદોઈની દુકાનેથી મુઠીમાં સમાય તેવો એક લાડૂ લઈને પેલા ધૂર્ત તથા નગરલોકો સાથે શહેરના દરવાજે ગયો અને તે લાડૂને દરવાજા વચ્ચે મૂકીને કહેવા લાગ્યો કે ‘અરે લાડૂ! તું નગરના દરવાજામાંથી બહાર નીકળ.’ પણ

લાડૂ નગરના દરવાજામાંથી બહાર નીકળી શક્યો નહિ. એટલે તેણે એ લાડૂ ધૂતને આપતાં જણાવ્યું કે ‘ આ લાડૂ એવો છે કે જે નગરના દરવાજામાંથી બહાર નીકળી શકે તેવો નથી. ’

પેલો ધૂત શેરના માથે સવાશેર મળેલો જાણીને ચાટ પડી ગયો અને ત્યાંથી ચૂપચાપ ચાલતો થયો.

કાગડાની સંખ્યા.

એક રાજાએ પોતાના મંત્રીને પૂછ્યું કે-આ વીણાતટ (બેનાતટ) નગરમાં કાગડાઓની સંખ્યા કેટલી હશે ? મંત્રી ઔત્પત્તિકી બુદ્ધિવાળો હતો, એટલે તેણે તરત જ જવાબ આપ્યો કે ‘ સાઠ હજાર. ’

રાજાએ પૂછ્યું : ‘ જો એથી ઓછા થાય તો ? ’

મંત્રીએ કહ્યું : ‘ કોઈ કામ પ્રસંગે બહાર ગયેલા સમજવા. ’

ત્યારે રાજાએ ફરીને પૂછ્યું : ‘ અને જો વધારે થાય તો ? ’

મંત્રીએ ઠંડા કલેજે જવાબ આપ્યો : ‘ તો બીજા મહેમાન તરીકે આવેલા સમજવા. ’

એ સાંભળી રાજા ચૂપ થઈ ગયો અને તેની બુદ્ધિની પ્રશંસા કરવા લાગ્યો.

વૈનયિકી બુદ્ધિ.

બે શિષ્યો.

એક સિદ્ધપુત્ર પાસે બે શિષ્યો નિમિત્તશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરતા હતા. તેમાં પહેલો શિષ્ય શુરુની લક્ષિત ખૂબ જ કરતો

તથા તેઓ જે કાંઈ શીખવતા તે બરાબર ગ્રહણ કરી લેતો. અને પછી તેના પર ચિંતન-મનન કરતો. જ્યારે બીજે શિષ્ય ગુરુની ભક્તિ ઉપર ઉપરથી જ કરતો અને ગુરુ શિક્ષણ આપતા ત્યારે પણ જોઈએ તેવું લક્ષ્ય આપતો નહિ.

એક વાર ગુરુએ કોઈ કામ પ્રસંગે આ બંને શિષ્યોને બહાર ગામ મોકલ્યા. ત્યાં રસ્તામાં કોઈ જનવરનાં પગલાં પડેલાં જોઈને બીજા શિષ્યે કહ્યું : ‘ આ પગલાં હાથીનાં છે. ’ તે વખતે પહેલા શિષ્યે કહ્યું કે ‘ આ પગલાં હાથીનાં નહિ પણ હાથણીનાં છે. વળી તે હાથણી ડાબી આંખે કાણી છે અને તેના પર કોઈ રાજાની રાણી બેઠેલી છે, જે સૌભાગ્યવંતી અને સગર્ભા છે. તે આજકાલમાં એક સુંદર પુત્રને પ્રસવશે. ’

આ સાંભળી બીજા શિષ્યે કહ્યું : ‘ આ ટાઢો પહોર છે તેનો તેં ઠીક ઉપયોગ કર્યો. આ વાતમાંથી કેટલા ટકા બાદ કરવાના ? ’

પહેલા શિષ્યે કહ્યું : ‘ જે વાત મને બરાબર સ્પષ્ટ સમજાય છે, તે જ તને કહી છે. એમાં અજાણી પામવા જેવું કાંઈ જ નથી. આજળ ચાલીશું એટલે બધી વાત બરાબર જણાઈ આવશે. ’

હવે તે શિષ્યો કેટલુંક ચાલ્યા પછી એક ગામના પાદરે આવી પહોંચ્યા. ત્યાં તળાવના કિનારે કોઈ રાજાનો રસાલો પડ્યો હોય તેમ જણાયું. એટલે તે બંને નજીક ગયા અને જોયું તો એક તંબુમાં હાથણી બાંધેલી હતી. આ હાથણી ડાબી આંખે કાણી હતી. અને તેઓ ઊભા ઊભા હાથણીને જુએ છે, તેટલામાં એક દાસીએ તંબુમાંથી બહાર આવીને પાસે ઊભેલા ચોકીદારને

કહ્યું કે ‘ જઈને મહારાજને ખબર આપો કે રાણીજીએ એક સુંદર પુત્રને જન્મ આપ્યો છે. ’

આ સાંભળી બીજે શિષ્યે જાડા વિચારમાં પડી ગયો અને મનમાં બોલ્યો કે ‘ ગુરુએ આને કોઈક ગુપ્ત વિદ્યા શીખવી લાગે છે અને મને તેનાથી અબાણ્યો રાખ્યો છે. ’

પછી તે બંને શિષ્યો તળાવમાં હાથ પગ ધોઈને તેના કિનારે રહેલા એક વિશાળ વડની છાયામાં આરામ લેવા બેઠા. એવામાં ત્યાં થઈને એક ડોસી નીકળી. તેણે આ બંનેને પંડિત જેવા જોઈને પૂછ્યું કે ‘ હે ભાઈ ! મારો પરદેશ ગયેલો પુત્ર ક્યારે આવશે ? ’ આ પ્રશ્ન પૂછતાં જ તેના મસ્તક પરનો પાણીનો ઘડો નીચે પડ્યો અને ફૂટી ગયો.

આ જોઈને બીજા શિષ્યે તરત જવાબ આપ્યો કે ‘ હે વૃદ્ધા ! તારો પુત્ર આ ઘડાની જેમ નાશ પામ્યો છે, તે પાછો ક્યાંથી આવી શકે ? માટે પ્રભુના નામની માળા ફેરવ. ’ આ સાંભળી પહેલા શિષ્યે કહ્યું : ‘ ડોસીમા ! જરાયે ફીકર કરશો નહિ. તમારો પુત્ર સાજોનરવો છે અને તમે અહીંથી ઘેર પહોંચશો કે તરત જ તેનો મેળાપ થશે. ’

ડોસી પહેલા શિષ્યને આશીર્વાદ આપીને ઘેર ગઈ અને જોયું તો પોતાનો પુત્ર પરદેશથી ઘેર આવી પહોંચ્યો હતો. તેણે પોતાના પુત્રને બે પંડિતોએ આપેલા જવાબની વાત કરી એટલે તેનો પુત્ર પ્રથમ શિષ્ય પર ખૂબ પ્રસન્ન થયો અને તળાવના કિનારે આવીને તેને સારી દક્ષિણા આપી. આ જોઈ બીજે શિષ્ય મનમાં બબડી ઊઠ્યો : ‘ આની બધી વાત સાચી કેમ પડે

છે ? અને મારી એકે ય વાત સાચી કેમ પડતી નથી ? જરૂર ગુરુએ લણાવવામાં પક્ષપાત કરેલો છે. ’

તે શિષ્યો ગુરુએ સોંપેલું કામ કરીને પાછા ક્યાં અને ગુરુની આગળ હાજર થયા. તે વખતે પહેલા શિષ્યે નીચે નમીને તેમને પંચાંગ પ્રણિપાત કર્યા, જ્યારે બીજો શિષ્ય સ્થંભની જેમ અચ્છડ ઊભો રહ્યો. આ જોઈ ગુરુએ કહ્યું કે ‘ હે શિષ્ય ! શિષ્ટાચારનો લોપ કરવો ઉચિત નથી. ’ શિષ્યે વળતો ઉત્તર આપ્યો કે ‘ જેને તમે બરાબર શિક્ષણ આપ્યું હોય તે તમને નમે. હું શા માટે નમું ? ’ ગુરુએ પૂછ્યું કે ‘ મેં તને બરાબર લણાવ્યો નથી ? ’ શિષ્યે કહ્યું : ‘ હા, તેમજ છે. જો તમે મને બરાબર લણાવ્યો હોત તો આ તમારા માનીતા શિષ્યની જેમ મારા જવાબો પણ સાચા પડત, પરંતુ તેવું કાંઈ બન્યું નથી. ’ પછી તેણે રસ્તામાં બનેલી બધી વાત કહી સંભળાવી.

ત્યારે ગુરુએ પ્રથમ શિષ્યને કહ્યું કે ‘ મેં તને કાંઈ ગુપ્ત વિદ્યા શીખવી છે ? ’ પ્રથમ શિષ્યે તેનો સ્પષ્ટ ઇન્કાર કર્યો અને જણાવ્યું કે ‘ જ્યારે જ્યારે આપ મને નિમિત્તશાસ્ત્ર શીખવતા હતા ત્યારે હું બરાબર ધ્યાન આપતો હતો અને તેનાં રહસ્યો પર એકાંતમાં વિચાર કરતો હતો. તેથી મારી બુદ્ધિનો જે કાંઈ વિકાસ થયો છે તેના આધારે જ મેં આ સઘળી બાબતો બરાબર કહેલી છે. અમે બંનેએ જનવરનાં જે પગલાં જ્યાં તેમાં એ વાત તો દીવા જેવી સ્પષ્ટ હતી કે તે પગલાં હાથીનાં છે. પણ તે નરનાં છે કે માદાનાં છે, તે વિચારવાનું હતું. એ બાબતનો વિચાર કરતાં મારું ધ્યાન ત્યાં

આગળ થયેલા પેશાબ પર દોરાચું. તેના પરથી મેં નક્કી કર્યું કે એ પગલાં નરનાં નહિ પણ માદાનાં જ છે. વળી રસ્તા પર મેં નજર કરી તો જમણી બાજુનાં આડનાં પાંદડાં તોડેલાં હતાં પણ ડાબી બાજુનાં પાંદડાં જેમ ને તેમ હતા, તેથી મેં નિશ્ચય કર્યો કે આ હાથણી ડાબી આંખે કાણી હોવી જોઈએ, નહિ તો એ બાજુનાં પાંદડાં પણ જરૂર તેણે તોડ્યાં હોત. આવા વાહન પર બેસનાર કોઈ સાધારણ મનુષ્ય ન હોય એટલે મેં ધાર્યું કે તે કોઈ રાજાની રાણી જ હોવી જોઈએ. વળી આગળ જતાં તેણે હાથણીને ઊભી રાખી હતી, નીચે ઉતરીને પેશાબ કર્યો હતો તે વખતે પવનથી ઉડેલા તેના વસ્ત્રના કેટલાક તાંતણા બાજુના વિટપ (આડ) પર ભરાઈ ગયા હતા. તે રંગે લાલ હોવાથી મેં જાણ્યું કે તે રાણી નક્કી સૌભાગ્યવંતી હોવી જોઈએ. વળી તે રાણી પેશાબ કરીને ઊભી થઈ ત્યારે હાથનો થાપો મૂકીને ઊભી થઈ કે જેની રેખાઓ રેતીમાં ક્ષપ્ત રીતે પડેલી હતી એટલે મેં જાણ્યું કે તે સગર્ભા છે અને ચાલતી વખતે તેણે જમણા પગ પહેલો ઉપાડેલો અને ભારથી મૂકેલો એટલે મેં અનુમાન કર્યું કે જરૂર તેને પૂરા દિવસો જાય છે અને તેના ગર્ભમાં પુત્ર છે એટલે તે થોડા જ સમયમાં પુત્રને પ્રસવશે. વળી ડાસીએ અમને બંનેને પ્રશ્ન પૂછ્યો ત્યારે પાણીનો ઘડો પડી ગયો, તેનો અર્થ મેં એવો કર્યો કે માટીનો ઘડો જેમ માટીમાં મળી ગયો તેમ આ ડાસીનો પુત્ર પણ ડાસીને મળી જશે.

બસ, આ મારો ખુલાસો છે. આપે આપેલા સુંદર શિક્ષણ સિવાય આવી નિરીક્ષણ શક્તિ અને આવી અનુમાન બુદ્ધિ

મારામાં આવત નહિ, માટે આપશ્રીનો હું જીવનપર્યંત ઋણી છું.’

આ સાંભળી ગુરુએ તેને ધન્યવાદ અને આશીર્વાદ આપ્યા તથા બીજા શિષ્યને કહ્યું: ‘હે વત્સ ! આ વાતનો બધો ખુલાસો તેં સાંભળી લીધો છે, માટે તેમાં કસુર તારી જ છે. અમે તો જે કાંઈ શાસ્ત્રીય સિદ્ધાંતો છે તે તમારી આગળ રજૂ કરીએ છીએ ને તેને બરાબર શીખવીએ છીએ. એ ગ્રંથો કરવાનું અને તેના પર ચિંતન-મનન કરવાનું કામ તમારું છે.’

અહીં પહેલા શિષ્યની ખુદ્દિ ગુરુ અને શાસ્ત્રનો વિનય કરવાવડે ઉત્પન્ન થઈ તેથી તે વૈનયિકી બણવી.

પાણીની શોધ.

એક રાજા યુવાન સૈનિકોનું લશ્કર લઈને વિજય યાત્રા કરવાને નીકળ્યો. અનુક્રમે તે પોતાના લશ્કર સાથે એક જંગલમાં આવી ચડ્યો. આ જંગલમાં કોઈ પણ સ્થળે પાણી મળ્યું નહિ તેથી બધા તૃષ્ણાતર થઈને પાણીની શોધ કરવા લાગ્યા, પણ તેમાં કોઈને સફળતા મળી નહિ. તે વખતે એક વૃદ્ધ સૈનિકે કહ્યું કે ‘ગધેડાઓને છૂટા મૂકો. ભૂમિ સૂંઘતા તે જે સ્થળે પહોંચશે ત્યાંથી પાણી મળી આવશે.’ એટલે રાજાએ ગધેડાને છૂટા મૂકાવ્યા તો તેઓ ભૂમિ સૂંઘતા સૂંઘતા એવા સ્થળે પહોંચ્યા કે જ્યાં પાણીથી ભરેલું એક તળાવ હતું. એ તળાવનું પાણી પીને રાજાએ તથા સૈનિકોએ પ્રાણ બચાવ્યા.

અહીં વૃદ્ધ સૈનિકની ખુદ્દિ વૈનયિકી બણવી, કારણ કે તેણે એ ખુદ્દિ વડીલોના વિનયથી મેળવી હતી.

કામિકી બુદ્ધિ.

ચોર અને ખેડૂત.

એક નગરમાં કોઇક ચોરે રાત્રિના સમયે પૈસાદારના ઘરમાં અષ્ટદલ કમલના આકારનું ખાતર પાડીને ચોરી કરી. સવારે લોકો ભેગા થયા અને તે ખાતરનો આકાર જોઇને કહેવા લાગ્યા કે ‘ આ ચોર ઘણો જ હોશિયાર જણાય છે, નહિ તો આવું અષ્ટદલ કમલના આકારનું ખાતર કેમ પાડી શકે ? જ્યાં પ્રાણનું જોખમ હોય ત્યાં આવી કલા બતાવવી એ ખરેખર ઘણું મુશ્કેલ છે. ’

એ વખતે, ખલે જોયો અને દાંતા લઈને ઊભેલો એક ખેડૂત બોલી ઊઠ્યો કે ‘ રાતદિવસના અભ્યાસથી તેમ બની શકે છે, માટે એમાં નવાઈ પામવા જેવું કંઈ નથી. ’

હવે ભેગા થયેલા લોકોમાં ચોરી કરનારો ચોર પણ સારાં કપડાં પહેરીને ઊભો હતો અને લોકોના મુખેથી પોતાના કાર્યની પ્રશંસા સાંભળીને ખૂબ ફૂલાતો હતો, ત્યાં રંગમાં ભંગ પાડનારા આ શબ્દો સાંભળીને તેને ઘણો જ ગુસ્સો આવી ગયો. તેથી ખેડૂતની પાછળ પાછળ તે એના ખેતરે પહોંચ્યો અને ત્યાં ખેડૂતની ગરદન પકડીને બોલ્યો કે ‘ તને જાનથી મારીશ. ’

ખેડૂતે કહ્યું : ‘ પણ કાંઈ વાંક કે ગુનો ? મને જાનથી શા માટે મારવો છે ? ’

ચોરે કહ્યું : ‘ તું કોઈનાં વખાણુ સાંભળી શકતો નથી અને ખરેખર પ્રશંસા કરવા યોગ્ય કામની પણ નિંદા કરે છે

માટે. આજે સવારે, તેં પેલા શેઠના ઘરમાં પડેલા ખાતરને વખાણ્યું નહિ અને ઉલટું એમ કહ્યું કે ‘રાત દિવસના અભ્યાસથી તેમ જની શકે છે, માટે એમાં નવાઈ પામવા જેવું કાંઈ નથી.’ તારી આ ધૃષ્ટતા બદલ તને યોગ્ય શિક્ષા કરવા માગું છું.’

ખેડૂતે કહ્યું: ‘જે એમ જ હોય તો મને છૂટો મૂકો, જેથી મારું બોલવું સાચું છે તેની ખાતરી કરી બતાવું.’

ચોરે એને છૂટો મૂક્યો, એટલે તે ખેડૂતે અનાજ વાવવા માટેની કેયલી ઉઘાડી અને મગના દાણાની એક મૂઠી ભરીને કહ્યું કે ‘તું કહે તો આ મગને નીચા મોંના વાવું’ કહે તો સવળા મોંના વાવું, કહે તો પડખાના વાવું અને કહે તો એકેક આંગળના અંતરે વાવું, માટે તારી મરજી હોય તે જણાવ.’

ચોરે કહ્યું: ‘બધા મગ અવળા મોંના વાવ ’ એટલે ખેડૂતે તે પ્રમાણે વાવી બતાવ્યું. તેથી ચોર ઘણો ખુશ થયો અને બોલી જઈયો કે—‘ખરેખર ! અભ્યાસથી સર્વ કાંઈ જની શકે છે. તેમાં નવાઈ પામવા જેવું કાંઈ નથી.’ અને તે ચાલતો થયો.

તેલની ધાર.

ગાંગલી ઘાંચણ મેઝે ચડી હતી. પાછળ તેલ લેવા માટે આવેલા ઘરાકો જૂમાજૂમ કરવા લાગ્યા કે ‘અત્યારે ઘરાક વેળાએ ઉપર જવાનું લહું સૂઝે છે !’ એ સાંભળીને ગાંગલીએ મેઝી ઉપરથી જવાબ આપ્યો કે ‘તેલ ભેઈતું હોય તે આ બારીની નીચે આવો, બધાને હું અહીંથી જ તેલ આપીશ.’

એટલે તેલ લેવા આવનારાઓ પોતાના ઠામ સાથે ખારી નીચે ગોઠવાઈ ગયા.

પહેલાએ કહ્યું: ‘ પાશેર તેલ આપ.’

ગાંગલીએ કહ્યું: ‘ તારું ઠામ જમીન પર મૂક.’ અને તેણે ઉપરથી ધાર કરી તો પાશેરનું વાસણ ખરાખર ભરાઈ રહ્યું.

ખીજાએ કહ્યું: ‘ અર્ધો શેર આપ.’

ત્રીજાએ કહ્યું: ‘ એક શેર આપ.’

ચોથાએ કહ્યું: ‘ સવાશેર ને નવટાંક આપ.’

તે દરેકને ગાંગલીએ તેમના કહ્યા પ્રમાણે જ તેલ આપ્યું. આ જોઈને બધા કહેવા લાગ્યા કે ‘ ધન્ય છે ગાંગલીની કુશલતાને ! એકે ઊભાં ઊભાં તેલની ધાર કરવી અને તેમાં જરા પણ તેલ ઠામની બહાર જાય નહિ કે માપથી વધારે ઓછું આવે નહિ, એ તો ખરેખર ઘણું જ અદ્ભુત કહેવાય.’

ગાંગલીએ કહ્યું: ‘ એ તો રાતદિવસનો મહાવરો પડે એટલે બધુંયે આવડે. એમાં અદ્ભુત જેવું કંઈ નથી.’

કારીગરો અને કલાકારો

એક રસોયો ડાઈથી પીરસવા છતાં બધાંને સરખું પીરસી શકે છે.

એક વણકર સૂતરની દડીઓ જોઈને કહી આપે છે કે આનાથી આટલું જ કાપડ ઉતરશે.

એક સુથાર ‘ અમુક માપનું ગાડું બનાવવું છે ’ એમ જાણતાં જ કહી આપે છે કે તેમાં આટલું લાકડું જોઈશે.

એક દરજી કાપડનું માપ જાણતાં જ કહી શકે છે કે તેમાંથી અમુક કપડાં બની શકશે.

એક કુંભાર માટીના પીંડા પરથી કહી શકે છે કે તેમાંથી કેટલાં નળિયાં કે કેટલાં ઘડા ઉતરી શકશે.

એક ચિત્રકાર પશુ, પક્ષી, વેલ, બુટ્ટી વગેરેનું ચિત્રામણ આબેહૂબ કહી શકે છે.

એક શિલ્પી જુદા જુદા લાવવાળી મૂર્તિઓ, જાણે સાચી જ હોય તેવી બનાવી શકે છે.

એક લેખક વિચારોને એટલી સુંદર રીતે ગોઠવી શકે છે કે જેને વાંચતા જ માણસના મન પર સચોટ અસર થાય છે.

એટલે સતત અભ્યાસથી-કર્મથી બુદ્ધિમાં એક પ્રકારની વિશદતા આવે છે, જે બીજાની સરખામણીમાં અદ્ભુત લાગે છે.

પારિણામિકી બુદ્ધિ

લાલ મારનારને શિક્ષા.

એક રાજાને સેવકોએ કહ્યું કે ‘ મહારાજ ! સફેદ વાળ-લાળા અને જીર્ણ શરીરવાળા વૃદ્ધોને નોકરીમાં ન રાખતાં જે તરુણ હોય તેને જ નોકરીમાં રાખવા. ’

રાજા ઠરેલ હતો એટલે કે પારિણામિકી બુદ્ધિવાળો હતો. તેણે કહ્યું ‘ વારુ, તમારી વાત ધ્યાનમાં રાખીશ. ’

પછી થોડા દિવસ બાદ તરુણ સેવકોને લેણા કરીને પૂછ્યું કે ‘ મને લાલ મારનારને શું શિક્ષા કરવી જોઈએ ? ’ તે સાંભળી-

ને તરુણ સેવકો તરત જ બોલી બિચ્ચા કે ‘એને ગરદન મારવો જોઈએ.’ પછી તે જ પ્રશ્ન વૃદ્ધ સેવકોને પૂછ્યો, એટલે તેમણે કહ્યું કે ‘એનો જવાબ થોડી વાર પછી આપીશું.’

બધા વૃદ્ધ સેવકો ભોગા થઈને વિચાર કરવા લાગ્યા કે ‘રાજાને લાત કોણ મારી શકે? તેની રાણી અથવા પુત્ર સિવાય તેવું કામ કોઈ પણ કરી શકે નહિ. અને રાણીનો અથવા પુત્રનો તો સત્કાર જ કરવો જોઈએ.’ થોડી વાર પછી તેમણે જવાબ આપ્યો કે ‘મહારાજ ! આપને લાત મારનારનો સત્કાર કરવો જોઈએ.’

એ જવાબથી રાજા ઘણો ખુશ થયો, કારણ કે તેણે એ જ આશયથી પ્રશ્ન કર્યો હતો.

રાજાએ તેનો હવાલો આપીને તરુણ સેવકોને જણાવ્યું કે ‘હવે તમે કહો તો માત્ર તરુણોને જ નોકરીમાં રાખું અને તમે કહો તો વૃદ્ધોને પણ રાખું.’

સેવકોએ કાંઈ પણ જવાબ ન આપતાં નીચું જોયું અને રાજાના ઠરેલપણાની મનોમન પ્રશંસા કરી.

હીરાની પરીક્ષા

એક કલાકાર ઝવેરીએ ખડી સાકરના ટૂંકડામાંથી હીરા બનાવ્યો અને તેને પહેલ પાડવા વગેરેની ક્રિયા કરીને આબેહૂબ બનાવ્યો. પછી તે એક રાજા આગળ લઈ ગયો અને ખૂબ આડંબરથી કહ્યું કે ‘મહારાજ ! આપ ઝવેરાતની પરીક્ષા કરવામાં એક્કા છો, તો આ હીરાનું મૂલ્ય શું છે, તે કહી આપો.’

રાજાએ તે હીરા હાથમાં લીધો અને વિચાર કર્યો કે ‘ આમાં કાંઈ પણ કારણ હોવું જોઈએ. નહિ તો આ ઝવેરી આવી ઢબનો પ્રશ્ન કરે નહિ.’ એવામાં એક માખી ઊડતી આવી અને તેના પર બેઠી. એથી રાજાએ અનુમાન કર્યું કે નક્કી ખાદ્ય પદાર્થનો—સાકરનો જ આ બનાવેલો છે, નહિ તો તેના પર માખી બેસે નહિ. એટલે તેણે એ હીરાને મુખમાં મૂકતાં જણાવ્યું કે ‘ ઝવેરી ! તમારા હીરાની કિંમત આટલી છે ! ’

ઝવેરી રાજાની પારિણામિકી બુદ્ધિ જોઈને ખુશ થઈ ગયો.

મોદકપ્રિય.

એક રાજકુમારને મીઠાઈ ખાવાનો ઘણો શોખ હતો અને તેમાં પણ મોદક બહુ પ્રિય હતા, તેથી અવારનવાર વિવિધ પ્રકારના મોદકો ખનાવીને જમતો હતો. એક વાર મોદક ઘણા સ્વાદિષ્ટ થવાના કારણે, તેણે એતું આકાંક્ષા લોજન કર્યું. તેથી એને અપચો થયો અને શરીરમાંથી દુર્ગંધ યુક્ત પવન છૂટવા લાગ્યો. તે જોઈને તેણે વિચાર કર્યો કે ‘ અહો ! ગમે તેવું મનોહર લોજન જમવામાં આવે, પણ આ શરીરના યોગે, તે ઘડીકમાં જ અપવિત્ર બની જાય છે ! તેથી આ શરીર અપવિત્રતાનું ધામ છે અને અશુચિનો ભંડાર છે. અને જે વસ્તુ આટલી અપવિત્ર અશુચિવાળી છે, તેને ખુશ રાખવા માટે નવાં નવાં મિષ્ટાન્નો જમવાં એ કોઈ પણ રીતે ડહાપણનું કામ નથી. એથી હવે મિષ્ટાન્ન જમવાથી સચું ! અને તેણે તે જ દિવસથી પ્રતિજ્ઞા કરી કે ‘ હવે પછી કોઈ મિષ્ટાન્ન જમવું નહિ અને ભાણામાં જે કાંઈ સ્વાદિષ્ટ કે બેસ્વાદિષ્ટ હાજર થાય, તેને આનંદથી આરોગવું.’

તેમ કરતાં એ રાજકુમાર સ્વાદને જિતી શક્યો અને પરિણામે બીજી ઈંદ્રિયોને જિતવામાં પણ સમર્થ થયો.

અહીં મોદકપ્રિય રાજકુમારને જોટું છોડવાની જે બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ તે પારિણામિકી સમજવી.

આર પ્રકારની બુદ્ધિનું તાત્પર્ય એ છે કે-કેટલાક માણસો અદ્ભુત બુદ્ધિને લીધે કોઈની પાસે શિખ્યા ન હોય છતાં સાચું અને જોટું પારખી શકે છે, જ્યારે કેટલાક માણસો ગુરુ અને શાસ્ત્રનો વિનય કરવાથી બુદ્ધિનો વિકાસ એવી રીતે કરી શકે છે કે જેથી સાચું અને જોટું પારખવાને શક્તિમાન થાય છે. કેટલાકમાં આવી બુદ્ધિ સતત અભ્યાસના પરિણામે આવે છે અને કેટલાકમાં આવી બુદ્ધિ વૃદ્ધાવસ્થાના કારણે-ઠરેલપણાના કારણે કે યોગ્ય અનુમાનો કરવાની શક્તિને લીધે આવે છે.

સારાંશ કે આ જગત્માં સર્વસાધારણ મનુષ્યોને માટે સાચું અને જોટું જાણવાનું સાધન બુદ્ધિ છે અને તેના વડે તે સાચા અને જોટાનો નિર્ણય કરે છે.

: ૩ :

જે માનવું જોઈએ છે.

આપણે જે કાંઈ માનીએ છીએ તે બધું જ સાચું હોતું નથી, કારણ કે તેમાંની કેટલીક માન્યતાઓ તો આપણે કાંઈ પણ ઊંડો વિચાર કર્યા વિના માત્ર બીજાના સૂચનથી જ સ્વીકારી લીધેલી હોય છે અને કેટલીક માન્યતાઓ લાગણીનો વિષય બની જવાથી તેના સાચા-ખોટાપણા વિષે આપણે વધારે વિચાર કરવાનું જ પસંદ કરતા નથી. તેથી આપણું કયું માનવું સાચું છે અને કયું માનવું જોઈએ છે, તેનો વિચાર કરવાની જરૂર પડે છે.

બહુમતવાદની પોકળતા.

કેટલાક મનુષ્યો એમ માને છે કે ‘ઘણા માણસો કહેતા હોય માટે જ તે સાચું અને થોડા માણસો કહેતા હોય માટે

જ તે જોટું' પરંતુ આ માન્યતા કેટલા અંશે વ્યાજબી છે, તેનો ખ્યાલ નીચેના દૃષ્ટાંતો પર વિચાર કરવાથી આવી શકશે.

વરુનાં પગલાં.

એક માણસ પોતાની સ્ત્રીને તેડીને ઘેર આવતો હતો. પાસે ભાતું કે પાણી કાંઈ હતું નહિ! હવે રસ્તામાં સ્ત્રીને ખૂબ તરશ લાગી, એટલે તેણે પતિને કહ્યું કે 'હે નાથ! મને ખૂબ તરશ લાગી છે!'

પતિએ તેનો જવાબ આપતાં જણાવ્યું કે—'હે પ્રિયે! ખેદ ન કર. અહીંથી થોડે દૂર, આપણાં માર્ગમાં, સુંદર વૃક્ષોની છાયાવાળું, મનોહર કમલોથી સુશોભિત અને સ્વાદુ જલથી ભરેલું એક રમણીય સરોવર આવશે.'

તે સાંભળીને સ્ત્રીને આશ્વાસન મળ્યું અને તેણે પહેલાંની માફક જ માર્ગ કાપવાનું ચાલુ રાખ્યું, પરંતુ ઘણું ચાલવા છતાં જ્યારે સરોવર દેખાયું નહિ, ત્યારે તેણે પતિને પુનઃ પૂછ્યું કે 'હે નાથ! હવે સરોવર ક્યારે આવશે?'

પતિએ કહ્યું કે 'તે આવવાની તૈયારીમાં છે, માટે જરા પણ ચિંતા કરીશ નહિ.'

આમ પેલી સ્ત્રી સરોવરની આશામાં ને આશામાં ઘેર પહોંચી અને ત્યાંનું જલપાન કરીને સ્વસ્થ બની. પછી તેણે પતિને કહ્યું કે 'તમારા જેવા તો કોઈ ઠગારા જોયા નહિ!'

પતિએ કહ્યું: 'એમાં ઠગારા શાના? તને શું ઠગી લીધી?'

સ્ત્રીએ કહ્યું: ‘માર્ગમાં સરોવર ન હોવા છતાં ‘સુંદર વૃક્ષોની છાયાવાળું, મનોહર કમલોદી સુશોભિત અને સ્વાદુ જલથી ભરેલું એક રમણીય સરોવર’ બતાવવું એ ઠગાઈ નહિ તો બીજું શું કહેવાય?’

પતિએ કહ્યું: ‘એ શબ્દો આશ્વાસનના હતા, માટે ઠગાઈ કહેવાય નહિ. જો એ વખતે મેં સરોવરની આશા ન આપી હોત, તો ઘર સુધી તું પહોંચી શકત જ નહિ. એટલે તારા હિતની ખાતર મેં એવી આશા આપી હતી, અને તેથી તેને ઠગાઈ-બગાઈ ગણી શકાય નહિ.’

સ્ત્રીએ કહ્યું: ‘આ તો તમારી વાક્યતુરાઈ છે. હું તો એટલું જાણું કે ઠગાઈ એટલે ઠગાઈ. પછી તે ગમે તે કારણે કરવામાં આવી હોય. અને તમે આ વાતનો સ્વીકાર કરવા તૈયાર ન હો, તો ચાલો આપણે પાંચ માણસને પૂછી જોઈએ.’

પતિએ કહ્યું: ‘ઘણી વાર પાંચ માણસો ખોટા હોય છે ને એક માણસ સાચો હોય છે. તેથી એ ન્યાય મારે કબૂલ નથી. મારા આ મંતવ્યની ખાતરી તને થોડા જ વખતમાં કરાવી આપીશ.’

હવે તે માણસે પોતાની સ્ત્રીથી છૂપી રીતે, વરુનાં પગલાં-વાળી ચાંખડીઓ બનાવી અને એક વખત પરોઢિયાના સમયે, તેના વડે, નગરના દરવાજા બહાર વરુના આબેહૂબ પગલાં પાડી દીધાં. પછી સવારમાં લોકો નગર બહાર નીકળતાં તેણે એ પગલાં બતાવીને કહ્યું કે ‘અરે ભાઈઓ! રાત્રિના સમયે આ નગરમાં એક વરુ આવેલું જણાય છે. જુઓ તેના પગલાં!

માટે આજથી બધા ચેતતા રહેજો !' આટલું કહીને, તે પોતાને ઘેર પાછો ફર્યો.

હવે વરુની વાત તો આખા નગરમાં કહોંપકણું પ્રસરી ગઈ અને ચોરે-ચોટે-હાટે-વાટે-ઘાટે જ્યાં જુઓ ત્યાં એ જ વાત થવા લાગી. એમ કરતાં તે માણસની પોતાની સ્ત્રી પાણી ભરવા માટે પનઘટ પર ગઈ, જ્યાં તેણે એ વાત સાંભળી, તેથી ઘેર આવીને પતિને કહ્યું કે 'સાંભળ્યું ? આજે તો આપણા નગરમાં એક મોટું વરુ આવ્યું હતું અને તે કોઈના સાત ખોટના છોકરાને ઉપાડી ગયું છે !'

પતિએ કહ્યું કે 'એ વાત બનવાબેગ નથી. આવા મોટા શહેરમાં વરુ ક્યાંથી આવે ?'

સ્ત્રીએ કહ્યું કે 'જ્યાં જુઓ ત્યાં આ વાત સંભળાય છે, તો શું બધા ખોટા અને તમે જ એક સાચા ? તે દિવસે પણ તમે એવી જ હઠ પકડી હતી. બળ્યો આવો વિચિત્ર સ્વભાવ તે કોને ગમે ?'

તે વખતે પેલા માણસે કહ્યું કે 'બધા માણસો ખોટા છે અને હું એક સાચો છું; કારણ કે આ વાતનું બહુ રહસ્ય મારા સિવાય બીજું કોઈ પણ જાણતું નથી. અને તને કહી દઉં કે આ અસત્ય વાતનો પ્રચાર મેં જ કર્યો છે અને લોકોએ તેને પકડી લીધી છે. એક વાત ચાલી એટલે ચાલી ! પછી કોણ જુએ છે કે તેમાં સાચું શું અને ખોટું શું ? મારે તને ખાતરી કરી આપવી હતી કે પાંચ માણસોનું કહેવું પણ કેટલું પોકળ હોય છે ! જો તારે એ વાતનો વધારે પુરાવો જોઈતો હોય

તો જોઈ લે આ વરુનાં પગલાં' એમ કહીને તેણે વરુનાં બનાવટી પગલાં પાડનારી ચાંખડીઓ તેની આગળ મૂકી. તેથી સ્ત્રીને ખાતરી થઈ ગઈ કે 'ઘણા માણસો કહેતાં હોય છતાં તે ખોટું હોઈ શકે છે.'

ચોરની ઝૂમ

એક વાર પવનના ઝપાટાથી છાપરા પરતું એક નળીયું ખસી ગયું. તેથી થોડો ખડખડાટ થયો. એ ખડખડાટ સાંલજીને શેરીનું એક કૂતરું ભસવા લાગ્યું અને તેના ભસવાનો અવાજ સાંલજીને બીજા પણ બે ચાર કૂતરાં ભસવા લાગ્યાં. એ અવાજથી એક માણસે અનુમાન કર્યું કે 'નક્કી કોઈ ચોર આટલામાં પેસી ગયો છે!' અને તેણે ઝૂમ મારી કે 'ચોર! ચોર!!' એ ઝૂમ સાંલજીને બીજા માણસે ઝૂમ મારી કે 'ચોર! ચોર!! પકડો! પકડો!!' એ ઝૂમ સાંલજીને ત્રીજા માણસે ઝૂમ મારી કે 'ચોર! ચોર!! પકડો! પકડો!! આ જાય!' બસ એ તો ચારે બાજુથી ચોર-ચોર અને પકડો-પકડોની ઝૂમ પડવા લાગી.

એ સાંલજીને ઘણા માણસો જાગી ઊઠ્યા ને હાથમાં જે કાંઈ આવ્યું, તે લઈને બહાર નીકળ્યા. તેમણે ગામના ઝાંપા સુધી ગલીએ ગલી અને શેરીએ શેરી તપાસી લીધી; પણ કોઈ ચોર મળ્યો નહિ, તેથી આશ્ચર્ય પામીને તેઓ અંદર અંદર પૂછવા લાગ્યા કે 'પહેલી ઝૂમ કોણે પાડી હતી?'

એકે કહ્યું કે 'મેં બીજાની ઝૂમ સાંલજી હતી, તેથી ઝૂમ પાડી હતી.' બીજાએ કહ્યું કે 'મેં ત્રીજાની ઝૂમ સાંલજી હતી,

તેથી ખૂમ પાડી હતી.’ ત્રીજાએ કહ્યું કે ‘ મેં ચોથાની ખૂમ સાંભળી હતી, તેથી ખૂમ પાડી હતી. ’ એમ બધા બીજાનું નામ લેવા મંડ્યા. હવે જે માણસે ખરેખર ખૂમ પાડી હતી, તે તો ઘરની બહાર જ નીકળ્યો ન હતો, કારણ કે ચોરના ખ્યાલ માત્રથી તે હેબતાઇ ગયો હતો. આ સંયોગમાં ‘ પહેલી ખૂમ કોણે પાડી હતી ? ’ તેનો પત્તો ક્યાંથી લાગે ? એટલે બધા માણસો ધીમે ધીમે વિખરાઇ ગયા ને ફરી નિદ્રાને ખોળે પડ્યા.

તાત્પર્ય કે—એક વાત ઘણા જણાએ કહેવા છતાં તે ખોટી હતી.

કેટલાએક માણસો એમ માને છે કે ‘ ઘણા માણસો કરતાં હોય તે જ સાચું ’ પરંતુ એ માન્યતા પણ ભૂલભરેલી છે. સંભવ છે કે ઘણા માણસોનું કરવું પણ ખોટું હોય. આ વાતની પ્રતીતિ નીચેનાં દૃષ્ટાંતો વિચારવાથી થઇ શકશે.

વાનરોનું ટોળું.

રાજના કુંવરોએ વાનરોનું એક ટોળું પાડ્યું હતું. તેને તેઓ સારું સારું ખવડાવતા, નવડાવતા—ધોવડાવતા, રમાડતા અને ફૂદાવતા. આથી બધા વાનરોને ત્યાં ખૂબ જ ગમી ગયું હતું. હવે તે જ ઠેકાણે ઘેટાનું એક નાનું ટોળું પાળવામાં આવ્યું હતું, જે નાના રાજકુમારોને સવારી કરવા માટે ઉપયોગી હતું. આ ઘેટાઓમાં એક ઘેટો વફરેલો હતો. તે રાજ રાજના રસોડામાં પેસી જતો અને જે દેખે તે ખાઇ જતો. આથી રસોઈયાને તેના પર બહુ ક્રોધ આવતો અને હાથમાં લાકડું,

નોજી :

: ૫૫ :

સાચું અને ખોટું

વાસણ, પથર વગેરે જે કાંઈ આવતું, તેનો છૂટો ઘા કરતો. આમ વારંવાર બન્યા જ કરતું. ન તો ઘેટો પોતાની આદત છોડતો કે ન તો રસોઈયો તેના પર ઘા કર્યા વિના રહેતો.

આ જોઈને એક સમજી વાનરે બધા વાનરોને એકાંતમાં બોલાવીને કહ્યું કે ‘ જ્યાં ઘેટાની અને રસોઈયાની લડાઈ રોજ ચાલુ હોય, ત્યાં છેવટે વાનરોનો મરો સમજવો, માટે જ્યાં સુધી આપણા પર આક્રમ્ત આવી નથી, ત્યાં સુધીમાં આપણે આ રાજભવનને છોડીને વનમાં ચાલ્યા જઈએ. ત્યાં આપણે સુખેથી રહી શકીશું. ’

આ સાંભળીને એક વાનરે કહ્યું : ‘ ઘેટા અને રસોઈયાની લડાઈ ચાલતી હોય તેમાં આપણે શું ? ઘેટો ઘેટાની વાત જાણે અને રસોઈયો રસોઈયાની વાત જાણે. એ બંને એમનું ફેાડી લેશે, તેથી આપણને શી રીતે હરકત આવવાની છે ? ’

બીજા વાનરે કહ્યું : ‘ ઘેટા અને રસોઈયાની લડાઈ તો ઘણા દિવસથી ચાલે છે. તેના લીધે હજી સુધી આપણને કાંઈ હરકત આવી નથી, તો હવે પછી શી રીતે આવશે ? ’

ત્રીજા વાનરે કહ્યું : ‘ દીર્ઘસૂત્રી થવામાં શું મજા છે ? જ્યાં કોઈ પણ આક્રમ્તની સંભાવના નથી, ત્યાં મહાન આક્રમ્તની સંભાવના કરવી અને પ્રાપ્ત થયેલાં સુખચેતનને છોડી દેવાં એ કોઈ પણ રીતે વ્યાજબી નથી. ’

ચોથા વાનરે કહ્યું : ‘ ક્યાં રાજભવનનાં અમૃત જેવાં મીઠાં ભોજન અને ક્યાં વનનાં તૂરાં-કડવાં-તીખાં-ખારાં અને લૂખાં

ફળો ? આપણને જે સુખ અહીં મળે છે, તે વનમાં કદી પણ મળવાનું નથી, માટે ‘ પડ પાણી પગ પર ’ની નીતિને અનુસરવું યોગ્ય નથી. ’

પાંચમા વાનરે કહ્યું : ‘ એ તો સમજાવો કે ઘેટો અને રસો-ધયો અંદરઅંદર લડે, તેમાં આપણો મરો શી રીતે થાય ? ’

સમજી વાનરે કહ્યું : ‘ એ બધું અત્યારે નહિં સમજાય. પણ એ પ્રશ્ન પર મેં બહુ જાણણી વિચાર કર્યો છે અને તેમાં જે ભાવી નજરે પડ્યું છે, તે તમને કહી બતાવ્યું છે; માટે મારા પર વિશ્વાસ રાખીને આ સ્થાનને છોડી દો અને ગમે તે બીજે ઠેકાણે ચાલો. ’

એ સાંભળીને એક વાનરે કહ્યું કે ‘ આ બાબત ઘણી ગંભીર છે, તેથી એક માણસની શિખામણ પ્રમાણે વર્તી શકાય નહિ. વળી પંચ કહે, તે જ હમેશાં પ્રમાણ હોય અને બહુ-મતિ જે કાંઈ ફેંસલો કરે તે જ વ્યાજબી ગણી શકાય, માટે આ બાબતમાં બધા વાનરભાઈઓના મત લ્યો. ’

એ પરથી બધા વાનરોના મત લેવાયા. તેમાં કોઈએ પણ સમજી વાનરની વાતને ટેકો આપ્યો નહિ, એટલે એકમત વિરુદ્ધ નક્કી કરવામાં આવ્યું કે ‘ હાલ આપણે જે પ્રમાણે રાજભવનમાં રહીએ છીએ, તે જ પ્રમાણે રહેવાનું ચાલુ રાખવું. ’

પોતાના બંધુઓની આ હાલત જોઈને સમજી વાનર અત્યંત દુઃખી થયો અને તે એકલો જ વનમાં ચાલ્યો ગયો. બધા વાનરો તેને મૂર્ખ માનીને, તેની મૂર્ખાઈ પર હસવા લાગ્યા.

ઘેટા અને રસોઈયાની લડાઈ પહેલાંની જેમ જ ચાલુ રહી. તેમાં એક દિવસ કોઈ ભરાયેલા રસોઈયાએ ઘેટા પર સળગતું લાકડું ફેંક્યું. તેથી એ ઘેટો સળગી ઉઠ્યો અને ધૂમાધૂમ કરતો પાસેની અશ્વશાળામાં પેઠો. ત્યાં જમીન પર આળોટતો તે પોતાનું સળગેલું શરીર ખુઝવવા લાગ્યો. હવે અશ્વશાળા ઘાસથી ભરેલી હતી અને જમીન પર પણ ઘણું ઘાસ પથરાયેલું હતું. તેથી જોતજોતામાં પ્રચંડ આગ લભૂકી નીકળી, જેણે કેટલાક ઘોડાને જીવતાં ભરખી લીધા અને કેટલાકને આખા અંગે દહાડી દીધા. આ ઘોડાઓ અતિ કિંમતી હતા અને રાજાને બહુ વહાલા હતા, તેથી રાજાએ કુશલ વૈદ્યોને બોલાવીને પૂછ્યું કે ‘ઘોડા દાઝી ગયા હોય, તેની શાંતિને ઉપાય શું?’

વૈદ્યોએ પશુચિકિત્સાનાં પુસ્તકો જોયાં—ખાસ કરીને શાલિ-હોત્રનો ગ્રંથ જોયો; અને તેના આધારે જણાવ્યું કે ‘જો વાનરની ચરખી લગાડવામાં આવે તો દાઝેલા ઘોડાઓને તરત શાંતિ થઈ જાય, માટે જેમ બને તેમ જલદી વાનરની ચરખી મેળવો.’

એ સાંભળીને રાજાએ કહ્યું: ‘એ ઉપાય તો સત્તર થઈ શકશે, કારણ કે આપણા રાજભવનમાં જ વાનરોનું એક ટોળું પાળેલું છે.’ પછી રાજાના હુકમથી તે બધા વાનરોનો વધ કરવામાં આવ્યો અને તેમના મૃત દેહમાંથી યથેષ્ટ ચરખી મેળવીને દાઝેલા ઘોડાઓને લગાડવામાં આવી.

આ બનાવની ખબર પડતાં પેલા સમજી વાનરે યુક્તિ—

પ્રચુક્તિથી રાજા ઉપરનું વૈર લીધું, પણ તેથી જે વાનરોએ પોતાના ખ્યારા પ્રાણુ ગુમાવ્યા હતા, તે તો પાછા ન જ આવ્યા. તાત્પર્ય કે-બહુ વાનરોએ રાજભવનમાં રહેવાનું નક્કી કર્યું હતું છતાં તે ‘જોટું’ હતું અને માત્ર એક જ વાનરે વનમાં જવાનું પસંદ કર્યું હતું, છતાં તે ‘સાયું’ હતું.

શાસ્ત્રપરીક્ષાની જરૂર.

કેટલાક એમ માને છે કે ‘શાસ્ત્રોમાં જે કંઈ લખ્યું છે, તે બધું જ સાચું છે.’ પરંતુ તેમનું એ માનવું જોટું છે; કારણ કે શાસ્ત્રોની રચના મનુષ્યોદ્વારા થાય છે અને બધા મનુષ્યો કંઈ પૂર્ણ જ્ઞાની, વિશુદ્ધ ચારિત્રશીલ, સંપૂર્ણ પ્રામાણિક કે તદ્દન સ્વાર્થરહિત હોતા નથી. એટલે તેમની રચનામાં એક યા બીજા પ્રકારે ‘જોટું’ દાખલ થઈ ગયું હોય તેવો સંભવ છે.

વળી શાસ્ત્ર શબ્દ કોઈ પણ વિષયની ગ્રંથરચનાને છેડે લગાડી શકાય છે. જેમકે-ધર્મશાસ્ત્ર, આચારશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, મંત્રશાસ્ત્ર, વ્યાકરણશાસ્ત્ર, વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર, કાવ્યશાસ્ત્ર, અલંકારશાસ્ત્ર, નાટ્યશાસ્ત્ર, સંગીતશાસ્ત્ર, જ્યોતિષશાસ્ત્ર, શિલ્પશાસ્ત્ર, વૈદકશાસ્ત્ર, ન્યાયશાસ્ત્ર, તર્કશાસ્ત્ર, પ્રાણીશાસ્ત્ર, ભૂસ્તરશાસ્ત્ર, ખગોળશાસ્ત્ર, ગણિતશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, કૃષિશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, નૃવંશશાસ્ત્ર, કાળશાસ્ત્ર, પ્રજનનશાસ્ત્ર, રસાયણશાસ્ત્ર, ઉદ્યનશાસ્ત્ર, સંહારશાસ્ત્ર વગેરે વગેરે, એટલે બધાં જ શાસ્ત્રો પવિત્ર અને પ્રામાણિક હોય તેમ માનવાને કારણ નથી. છતાં દલીલની ખાતર માની લઈએ કે તે શાસ્ત્રો પ્રામાણિકપણે રચાયેલાં છે,

તો પણ એક જ વિષય પરત્વે તે બધાનો અભિપ્રાય જુદો જુદો હોઈને તેમાં ‘ સાચું શું અને ખોટું શું ? ’ તે બાબતની જરૂર પડે જ છે.

દાખલા તરીકે એક માણસને બરાબર ઠીક રહેતું ન હતું, તેથી તેણે એક કુશળ વૈદ્યની સલાહ લીધી એટલે તે કુશળ વૈદ્યે જણાવ્યું કે ‘ શરીરમાં રહેલા વાત, પિત્ત અને કફમાં કોઈ પણ પ્રકારની વિકૃતિ પેદા થાય તો જ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે તેમાં કાંઈક બગાડો થયેલો હોવો જોઈએ. મને તમારી નાડીપરીક્ષા કરતાં, તેમ જ બીજાં લક્ષણો જોતાં, એમ જણાય છે કે વાત કુપિત થયો છે અને તે જ તમને હેરાન કરે છે. ’ પછી તે માણસે એક જોશીની સલાહ લીધી તો તેણે જવાબ આપ્યો કે ‘ મનુષ્યના જીવન પર અહોની અસર અતિ બળવાન હોય છે અને તેમાં અમુક અમુક અહોની દૃષ્ટિ બરાબર ન હોય તો તેની તબિયત લથડી જાય છે. મને તમારા અહો જોતાં એમ લાગે છે કે મંગળ અને શનિ તમારી વિરુદ્ધ છે. અને તે જ તમને સતાવી રહ્યો છે માટે અહશાંતિ કરાવવી જોઈએ. ’ પછી તે માણસે એક દેવીભક્તની સલાહ લીધી તો તેણે જણાવ્યું કે ‘ આ જગતમાં અનેક પ્રકારના દેવ-દેવી, ભૂત-પિશાચ, યક્ષ-વ્યંતર, ડાકણ-શાકણ આદિ જોવામાં આવે છે, તેમાંથી જો કોઈનો અપરાધ થયો હોય કે કોઈને પણ કૂડું પડ્યું હોય તો આપણામાં તે પ્રવેશ કરે છે અને હેરાન કરે છે. એટલે મને લાગે છે કે તમને કોઈ વ્યંતરનો વળગાડ હોવો જોઈએ, માટે મંગળવારને રોજ મારી પાસે કાળી બિનનો દોરો કરાવો અને તે તમારા જમણા હાથે બાંધો એટલે તમને

બધી વાતની શાંતિ થશે. ' હવે તે માણસે પોતાની બધી હકીકત રજૂ કરીને એક સાધુ મહાત્માને પૂછ્યું કે ' આવી તબિયતનું કારણ શું હશે ? ' ત્યારે તે સાધુ મહાત્માએ જણાવ્યું કે ' મહાનુભાવ ! આપણી અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ સ્થિતિને આધાર મુખ્યત્વે પ્રારબ્ધ કે કર્મ ઉપર છે, તેથી તમારી પ્રતિકૂળ સ્થિતિનું કારણ અશુભ કર્મનો ઉદય છે માટે પુણ્ય કરવા તરફ ખાસ ધ્યાન આપો. '

આ રીતે એક જ બાબતનો ખુલાસો જુદાં જુદાં શાસ્ત્રોને બાણનારાઓએ જુદો જુદો આપવાથી તે માણસ વિચારમાં પડ્યો કે ' આમાં કોનું સાચું માનવું અને કોનું ખોટું માનવું ? ' છેવટે તેને સાધુમહાત્માના અભિપ્રાય પર શ્રદ્ધા બેઠી, કારણ કે પહેલા ત્રણની સરખામણીમાં તેઓ કોઈ પણ બતના સ્વાર્થથી પ્રેરાયેલા ન હતા. સાધુમહાત્માએ કહ્યા મુજબ વર્તન કરતાં તે માણસને ઘણો ફાયદો થયો. એટલે શાસ્ત્રો અનેક પ્રકારનાં વાથી અને તે દરેકના અભિપ્રાયો જુદા જુદા હોવાથી તેમાં સાચાં કયાં અને ખોટાં કયાં તે બાણવાની જરૂર રહે જ છે.

જેમ બધા ઘોડા સરખા હોતા નથી, જેમ બધા હાથી સરખા હોતા નથી, જેમ બધા પુરુષો સરખા હોતા નથી, તેમ બધાં શાસ્ત્રો પણ સરખાં હોતાં નથી. એટલે કે તેમાંના કેટલાંક વીતરાગ અને સર્વજ્ઞના પ્રફેલાં હોઈને સાચાં હોય છે, તો કેટલાક રાગીઓનાં સ્વતંત્રપણે રચેલાં હોઈને અર્ધસત્ય કે અસત્ય હોય છે અને કેટલાક તો અપ્રામાણિક પુરુષોની કૃતિઓ હોઈને ' શાસ્ત્રસંજ્ઞા 'ને પણ યોગ્ય નથી. શું નીચેના વિચારો પ્રદર્શિત કરનારને શાસ્ત્રની સંજ્ઞા આપી શકાય ખરી ?

“હે સુંદર નેત્રવાળી ! ઈચ્છા પ્રમાણે ખા અને પી. હે સુંદર અંગવાળી ! જે યૌવનાદિક વીતી જશે તે તને ફરીથી પ્રાપ્ત થશે નહિ. હે ભીરુ ! જે સુખાદિક ગયું છે, એટલે તે તજ્યું છે, તે ફરીથી પ્રાપ્ત થશે નહિ, કારણ કે આ શરીર કેવળ મહાભૂતનો સમુદાય જ છે.”

“જીવવું ત્યાં સુધી મોજથી જીવવું. પાસે પૈસા ન હોય તો કોઈનું દેવું કરીને પણ માલમલીદા ઉડાડવા કારણ કે આ દેહ એક વાર ભસ્મીભૂત થયા પછી પાછો મળવાનો નથી.”

“મદ્ય, માંસ, મત્સ્ય, મુદ્રા અને મૈથુન એ પાંચ પ્રકારના આચારને અનુસરવાથી હે દેવિ ! મનુષ્યોનો શીઘ્ર મોક્ષ થાય છે.”

“લોહીનો કાદવ થાય તેવડો મોટો પશુચર કરવાથી સ્વર્ગસુખની પ્રાપ્તિ થાય છે.”

એટલે સુદ્ધ મનુષ્યોએ શાસ્ત્રોની સંજ્ઞામાત્રથી ભોળવાઈ ન જતાં, તેમાં કેવો ઉપદેશ આપ્યો છે અને વસ્તુનું સ્વરૂપ કેવા પ્રકારનું બતાવ્યું છે, તેની પરીક્ષા કરવી ઘટે છે, અને તેમાં જેનું કથન અવિસંવાદી, પ્રામાણિક અને ન્યાયપુરસ્સરનું જણાય તેનો જ સાચા તરીકે સ્વીકાર કરવો યોગ્ય છે.

અખખારોનાં રંગઢંગ.

કેટલાક એમ માને છે કે ‘અખખારોમાં જે કંઈ છપાય છે, તે બધું જ સાચું.’ પરંતુ એ સમજ ભૂલભરેલી છે.

કારણ કે અખખારોએ પોતાની અમુક પ્રકારની નીતિ પસંદ કરેલી હોય છે, તેથી જે કાંઈ બનાવેા બને, તેને તેઓ પોતાના બીબામાં જ ઢાળે છે અને તેને લગતી જે કાંઈ મોંઘ કે અભિપ્રાય પ્રગટ કરે છે, તેમાં પણ એ જ નીતિને વળગી રહે છે. આ વાતની વિશેષ પ્રતીતિ એક જ બનાવ પર પ્રગટ થયેલાં નીચેનાં લખાણો પરથી થઈ શકશે:—

(૧) સરકારી લેદનીતિના પરિણામે મુંબઈના
મજૂરો વચ્ચે થયેલી ગંભીર મારામારી.

દિલ્હી તા. — -૩૨.

“ વર્તમાન સરકારની મૂડીવાદી વલણથી મજૂરોની હાલત દિનપ્રતિદિન બગડી રહી છે. તેમાં એ મજૂરોનું સંગઠન તોડવા માટે સરકાર જે લેદલાવની નીતિ ધારણ કરી રહી છે, તેનાં માફાં પરિણામે હવે સ્પષ્ટ રીતે જણાવાં લાગ્યાં છે. ગઈ કાલે મુંબઈના મજૂરો વચ્ચે ગંભીર પ્રકારની મારામારી થઈ, તે એ વાતનો એક અચૂક પુરાવો છે. અમે સરકારને પૂછીએ છીએ કે આવી ગંભીર મારામારી એકાએક કેમ થઈ ? શું મજૂરોમાં અસ્પર્શ વધતા જતા અવિશ્વાસની તેને બિલકુલ માહિતી ન હતી ? કે બાળીબૂઝીને આંખ આડા કાન કરવામાં આવ્યા છે ? જનતા માને છે કે આ પ્રકારની ગંભીર મારામારી એ સરકારની લેદલાવની નીતિનું સ્પષ્ટ પરિણામ છે, એટલે તે અખખામણી નીતિ વિનાવિલંબે બંધ થવી જ જોઈએ. આ સંબંધમાં વધારે સમાચારોની રાહ જોવાઈ રહી છે. ”

(૨) મુ'બદ્દના મજૂરોમાં ફાટી નીકળેલું હુલ્લડ.
તે માટે સરકારે લીધેલાં તાકીદનાં પગલાં.

દિલ્હી તા. - -૩૨.

“ મુ'બદ્દ ઇલાકામાં લૂંટફાટ અને મારામારીના બનાવો દિનપ્રતિદિન વધી રહ્યા છે. આ બનાવોમાં રાજદારી હિત ધરાવતી એક ટોળકીનો છૂપો દોરીસંચાર હોય તેમ માનવાને માટે સરકાર પાસે કેટલાક પુરાવાઓ આવી પડ્યા છે. ગઈ કાલે મુ'બદ્દના મજૂર લત્તામાં જે તોફાન ફાટી નીકળ્યું, તેમાં પણ એવા જ કોઈ છૂપા હાથનો દોરીસંચાર હતો તેમ જણાય છે. પરંતુ સરકાર સચેત છે અને તેણે તાકીદનાં પગલાં લ્યાં છે. આવા પ્રસંગે નાગરિકોની ફરજ છે કે તેણે સરકારી તંત્રને પૂરેપૂરી મદદ કરવી અને સ્વાર્થી તત્વોને દૂર કરવાની જૂએશમાં પોતાનો પૂરેપૂરો ફાળો નોંધાવવો.

આ હુલ્લડની વધારે વિગતો મેળવવા માટે અમારા ખાસ પ્રતિનિધિ કોશીશ કરી રહ્યા છે.

(૩) મુ'બદ્દમાં મજૂરોનું છમકલું સરકારે ઊગતાં જ દાબી દીધું.

લંડન - - ૩૨

“ હિંદુસ્તાન અશાંતિની આગ તરફ ઝપાટાભેર ધસડાઈ રહ્યું છે. તેના વિવિધ ભાગોમાં હાલ જે બનાવો બની રહ્યા છે, તે એમ બતાવવાને પૂરતા છે કે સરકાર ઠીઠી નીતિ અખત્યાર કરી રહી છે. જે આવી પરિસ્થિતિ હવે વધુ વખત

નલાવી લેવામાં આવશે તો આપણે એ મહાન દેશની સુલેહ-શાંતિ માટે જે જવાબદારીઓ સ્વીકારેલી છે, તે જોખમમાં આવી પડશે. તેથી અમે ભારપૂર્વક જણાવીએ છીએ કે-સરકારી તંત્રે હિંમત અને મક્કમતાથી કામ લેવું અને અનિષ્ટ તત્ત્વોને ઊગતા જ દાબી દેવાં. હિંદની અશાંત પરિસ્થિતિમાં મુંબઈ ઇલાકા આગળ પડતો જણાય છે કે જે મી. ગાંધીની પ્રવૃત્તિને મુખ્ય પ્રદેશ છે. ત્યાં અભણ મજૂરોને ઉશ્કેરવાનું કામ એક સરખું ચાલે છે. તેના પરિણામે વારંવાર છમકલાં થયાં કરે છે. આવું જ એક છમકલું ગઈ કાલે મુંબઈના દાદર વિભાગમાં થયું હતું જે એ વાતનો એક વધુ પુરાવો પૂરો પાડે છે. જે કે સરકારી અમલદારોએ કુનેહ બતાવીને તેને ઊગતાં જ દાબી દીધું છે, તો પણ હવે પછી આ પ્રકારનાં છમકલાં ન થાય તેની પૂરી તકેદારી રાખવી ઘટે છે.”

મૂળ તાર.

આ લખાણો જેના પરથી તૈયાર થયા તે (ફટરનો) મૂળ તાર નીચે મુજબ હતો:—

“મુંબઈના મજૂર લત્તામાં એકાએક તોફાન ફાટી નીકળ્યું છે. તેમાં કેટલા ઘવાયા અને કેટલા મરાયા તે સત્તાવાર સમાચારના અભાવે જાણી શકાયું નથી. મામલો તંગ છે. લાગતા-વળગતા અધિકારીઓ તે માટે ઘટતાં પગલાં લઈ રહ્યાં છે.”

ફટરને આ સમાચાર તેના પ્રતિનિધિએ કયા સંયોગમાં પહોંચાડ્યા હતા, તે પણ જાણવા જેવું છે. મુંબઈના દાદર લત્તામાં કેટલાક દિવસ અગાઉ એ મજૂરો વચ્ચે અરસ્પરસની

લેવડદેવડ અંગે તકરાર થઈ હતી. આ તકરારે ધીમે ધીમે મોટું રૂપ પકડ્યું હતું અને તેમાં તે બંનેના મિત્રો પણ સામેલ થયા હતા. તેમાંથી બનાવવાળા દિવસે છૂટા હાથની મારામારી થઈ અને સામસામા પત્થરો ફેંકાયા તેથી આબુ-બાબુના લોકો ગભરાઈને નાસવા લાગ્યા. હવે તે જ વખતે ‘ફટર’નો પ્રતિનિધિ ત્યાં થઈને પસાર થતો હતો. તેણે લોકોને આ રીતે નાસભાગ કરતાં બેઠને પૂછ્યું કે ‘હકીકત શું છે?’ એટલે ગભરાએલા લોકોએ ઉતાવળમાં જવાબ આપ્યો કે ‘મજૂરો લડી રહ્યા છે અને મામલો તંગ છે.’

સમાચારોની નિરંતર શોધમાં રહેતાં ખબરપત્રીને માટે આ મસાલો સુંદર હતો, એટલે તેણે પોતાના વડામથકને ઉપર સુજબનો તાર કર્યો હતો.

આ રીતે જ્યાં વસ્તુની રજૂઆત કેર મરડીને, મીઠું-મરચું ભભરાવીને તથા પોતાની નીતિને અનુકૂળ બનાવીને કરવામાં આવતી હોય ત્યાં ‘સાચું શું અને ખોટું શું?’ તે કેવી રીતે સમજી શકાય?

યુદ્ધના સમાચારો

યુદ્ધના મોરચા પરથી આવતી ખબરોમાં પણ આ જ ઢંગ જણાશે. તેમાં એક દિવસ એમ જણાવ્યું હશે કે ‘શત્રુ-એની કરવામાં આવેલી ગંભીર ખુવારી. તોડી પાડવામાં આવેલા અઢાર વિમાનો’ તો બીજા દિવસે એમ જણાવ્યું હશે કે ‘શત્રુ મરણિયો થઈને લડતો હોવાથી આપણા દળોમાં કેટલીક ખુવારી

થઈ છે. પણ તેનું પ્રમાણ મોટું નથી.' વળી ત્રીજા દિવસે તેમાં જણાવ્યું હશે કે 'આપણું લશ્કર ધીમે પણ મક્કમ પગલે લડી રહ્યું છે અને તેણે ૪૫૦૦ વાર જેટલી આગેકૂચ કરી છે. સૈનિક ખૂબ મિજાજમાં છે અને હવામાન અનુકૂળ છે.' અને ચોથા દિવસે જણાવ્યું હશે કે 'ઋતુએ આજે એકાએક પલટો લીધો હોવાથી આગળ વધવાનું કામ અટકી પડ્યું છે અને કેટલાક મથકો ખીનમહત્વના હોઈને વ્યૂહરચનાની અનુકૂલતા ખાતર તેને છોડી દેવામાં આવ્યાં છે.' એમ સમાચારોની પરંપરા આવ્યા જ કરશે અને તેમાં જે જાતની ભાષા વાપરવામાં આવી હશે તેના પરથી વાસ્તવિક સ્થિતિનો ખ્યાલ ભાગ્યે જ આવી શકશે. અને તેથી જ જે સમાચારોને વાંચતા વિજયના ચિહ્નો જણાતાં હોય છે, ત્યાં એકાએક પરાજયના સમાચારો આવી પડે છે; અને જેમનો પરાજય થઈ રહ્યો છે, એવી છાપ પડી હોય છે, તેમના વિજય-સમાચાર વાંચવા મળે છે.

ચૂંટણીજંગ.

કોઈ 'ચૂંટણીજંગ' ખેલાતો હોય ત્યારે અખબારોની આ કલા (?) ઘણા જ વિકાસ પામે છે. એટલે કે તે ખૂણેખાંચરેથી શોધી લાવીને કેટલીક હકીકતો એવા સ્વરૂપે રજૂ કરે છે કે જેથી પાઠકો ઘડીભર તો દિંગ જ થઈ જાય અને ભૂલાવામાં પડે. જો કે પીઠ વાચકો આ જાતના લખાણમાંથી નેવું ટકા બાદ કરીને જ બાકીનાનો સાર ગ્રહણ કરતા હોય છે, એટલે જલદી ભરમાઈ જતા નથી, પણ ખીજની સ્થિતિ તેથી વિરુદ્ધ હોઈને એટલે કે 'છાપામાં આવતું નેવું ટકા સાચું, દશ ટકા ફેરફારવાળું' એમ માનતા હોઈને સહેલાઈથી આડા રસ્તે દોર-

વાઈ બય છે અને જે કામ કરવાની ઈચ્છા હોતી નથી, તે જ કામ ‘પવિત્ર કર્તવ્ય’ ‘મહાન ફરજ’ કે એવા જ કોઈ ભળતા નામ નીચે ખુશીથી કરવા લાગી બય છે !

એકપક્ષી રજૂઆત.

અખબારોનો ધંધો લોકરુચિ ઉપર નભનારો હોઈને તેના સંપાદકો સમાચારની રજૂઆત કરવામાં મારફાડ, શુંડાગીરી, ચોરી, લૂંટફાટ, વ્યભિચાર, બળાત્કાર, ખૂન, પોલીસખટલા, નાચરંગના જલસા, નાટક સિનેમા, ચળવળ ઉશ્કેરણીના સમાચારોને પહેલી પસંદગી આપે છે. શાંતિ, સહનશીલતા, પ્રામાણિકતા, સ્વાર્પણ, ત્યાગ, સંયમ, અહમચર્ય, વતારાધન, ધર્મપાલન, ધર્મોત્સવ આદિના સમાચારોને જૂજજૂજ સ્થાન આપે છે અને ઘણી વખત તો આપતા જ નથી, આ હાલતમાં તે જે કાંઈ છાપે તે બધું જ સાચું કેમ માની શકાય ? એમ માનવું એ સરાસર ભૂલ છે. અખબારોદ્વારા સત્યની પ્રાપ્તિ થઈ શકે નહિ.

તાત્પર્ય કે ‘સાચું અને ખોટું’ બરાબર સમજવું હોય તો પૂર્વગ્રહોને છોડીને દરેક વાતનો વિચાર મધ્યસ્થતાથી કરવાની જરૂર છે.

અનેકાન્તવાદ અથવા સ્યાદ્વાદ

વિશ્વવ્યવસ્થા અચલ છે.

વિશ્વનું સમગ્ર તંત્ર કોઈ પણ ચોક્કસ નિયમને અનુસરે છે, તેથી તે વ્યવસ્થાવાળું જણાય છે. તથા એ વ્યવસ્થામાં ક્યારે પણ કોઈ પણ પ્રકારની તૂટ પડતી નથી, કોઈ પણ પ્રકારનો ગોટાળો થતો નથી કે કોઈ ફેરફાર જણાતો નથી, એટલે તે અટલ, અચલ કે ધ્રુવ હોય તેમ જણાય છે. બે વિશ્વનું આ તંત્ર ઘડીભર જ તૂટી પડે, ઘડીભર જ થંભી જાય, ઘડીભર જ ગોટાળામાં પડે કે ઘડીભર જ ફેરફારને પામે તો તેનું પરિણામ એ આવે કે વિશ્વની સઘળી વસ્તુઓનો એક પીંડો જ બની જાય તો તેના પરમાણુએ પરમાણુ છૂટા પડીને એવી રીતે વિખરાઈ જાય કે જેથી કોઈ વસ્તુનું નામ કે નિશાન રહે નહિ. એક નાનકડો ધરતીકંપ જે પરિસ્થિતિ પેદા કરે છે, તેના કરતાં લાખો અને કોડોગણી વિષમ પરિસ્થિતિ વિશ્વના

‘સ્વભાવકંપ’ કે ‘પ્રકૃતિકંપ’માંથી ઊભી થઈ જાય. પરંતુ વિશ્વ નિયમ મુજબ-વ્યવસ્થા મુજબ ચાલી રહ્યું છે, એટલે એ વાત સિદ્ધ છે કે તેની સમગ્ર વ્યવસ્થા અતૂટ છે, અચલ છે.

વિશ્વ અનાદિ છે.

વિશ્વની સમગ્ર વ્યવસ્થા જો અતૂટ છે, અચલ છે તો તે કેટલા વખતથી અતૂટ અને અચલ છે તે પણ વિચારવા યોગ્ય છે. આ વિશ્વ જેમ અચલ છે, તેમ ઘડી પૂર્વે પણ હતું; અને જેમ ઘડી પૂર્વે હતું, તેમ ગઈ કાલે પણ હતું. વળી તે જેમ ગઈ કાલે હતું, તેમ ગયા મહિને પણ હતું; અને જેમ ગયા મહિને હતું તેમજ ગયા વર્ષે પણ હતું. એ જ રીતે સેંકડો વર્ષ પહેલાં, હજારો વર્ષ પહેલાં, લાખો વર્ષ પહેલાં અને કરોડો વર્ષ પહેલાં પણ તે તેવા જ અતૂટ અને અચલ સ્વભાવવાળું હતું. જો એમ ન હોય તો ક્યારેક પણ તે એકાએક ઊભું થઈ ગયું, તેની સમગ્ર વ્યવસ્થા એકાએક ઊભી થઈ ગઈ, એમજ માનવું પડે, જે કારણ અને કાર્યના નિયમથી વિરુદ્ધ છે. મતલબ કે આ વિશ્વમાં ‘કારણ વિના કોઈ કાર્ય’ બનતું નથી’ એવો જે સર્વમાન્ય સ્થાપિત સિદ્ધાંત છે તેનાથી એ ઉલટું છે. જો કારણ વિના જ કાર્ય ઉત્પન્ન થતું હોય તો ગમે ત્યારે ગમે તેવું જ બને અને તેથી કોઈ પણ પ્રકારનો ચોક્કસ ક્રમ કે ચોક્કસ નિયમ જળવાય નહિ, પરંતુ વિશ્વમાં તો ચોક્કસ ક્રમ અને ચોક્કસ નિયમ બરાબર જળવાય છે, તેથી કારણ વિના કાર્યની ઉત્પત્તિ માનવી એ અનુભવથી વિરુદ્ધ છે. છતાં ઘડીભર માની લેવામાં આવે કે આ જગત્માં કારણ વિના કાર્ય થાય છે, તો કોઈ પણ પ્રકારની વ્યવસ્થા રહેશે નહિ કે

કેઈ પણ પ્રકારનો વ્યવહાર જળવાશે નહિ. એથી તો માળાઓ ઝિડવા લાગશે, પહાડો મુસાફરી કરવા લાગશે, નદીઓ અને તળાવો ચર્ચા કરશે, દરિયો એક બિંદુ જેવો બની જશે, સૂર્ય અને ચંદ્રને એક ધિયળ ખાઈ જશે અને મનુષ્ય માત્ર કીડા બની જશે; કારણ કે તેમાં કેઈ કારણની અપેક્ષા રહેતી નથી. જો કારણ વિના જ કાર્ય સંભવતું હોય તો આ બધું બની શકે પરંતુ તેવું કાંઈ થતું નથી એટલે એ વાત સિદ્ધ છે કે કારણથી જ કાર્ય બને છે; તેથી આ વિશ્વ એકાએક ઊભું થઈ ગયું કે તેની વ્યવસ્થા એકાએક ચાલુ થઈ ગઈ એ કલ્પના અવ્યવહાર અને અસંગત છે. આ સંયોગોમાં એમ માનવું જ ઉચિત છે કે આ વિશ્વ તેની વ્યવસ્થા-સમેત પૂર્વે પણ હતું, તેની પૂર્વે પણ હતું અને તેની પૂર્વે-પૂર્વે-પૂર્વે પણ હતું; અને એ રીતે તેની મૂળ શરૂઆત સુધી જવું અશક્ય છે, તેથી તે અન્-આદિ એટલે કે આદિ વિનાનું-અનાદિ છે.

વિશ્વનો સર્વનાશ સંભવતો નથી.

‘જો વિશ્વ અને તેની વ્યવસ્થા અનાદિ છે, તો કેઈ પણ વખતે તેનો નાશ થશે કે નહિ?’ તે પણ વિચારવા યોગ્ય છે. જો એમ માનવામાં આવે કે તેનો નાશ સંભવે છે, તો પ્રશ્ન એ થાય છે કે ‘અત્યાર સુધીમાં તેનો નાશ કેમ ન થયો?’ એના સંબંધમાં જો એમ કલ્પના કરવામાં આવે કે ‘તેનો થોડો થોડો નાશ થઈ રહ્યો છે, એટલે તે થોડા અંશે નાશ પામ્યું છે અને ભવિષ્યમાં તેનો સંપૂર્ણ નાશ થઈ જશે,’ તો તે કલ્પના પણ વ્યાજબી નથી; કારણ કે વ્યતીત થયેલો કાલ

એટલે મોટો છે—અમર્યાદિત છે કે તેમાં થોડું થોડું નાશ પામનારું વિશ્વ ક્યારનું' એ પૂરું નાશ પામી ગયું હોત અને તેના સ્થાને આજે માત્ર શૂન્ય કે અભાવ જ હોત. ત્યારે 'અમુક વસ્તુ નાશ પામી, અમુકનો નાશ થયો, એમ જે કહેવાય છે, તેનો વાસ્તવિક અર્થ શું થાય છે?' તે સમજવાની જરૂર રહે છે. એ વાત આપણે એક નાનકડા દૃષ્ટાંતથી સમજીશું.

એક માણસ પાસે સોનાનાં બે કુંડલ હતાં. તે ભાંગીને તેણે હાથની બંગડીઓ બનાવી. હવે વખત જતાં તે બંગડીઓને પણ ભાંગી નાખી અને તેનાં વેઢ તથા વીંટીઓ બનાવ્યાં. વળી પ્રસંગ આવતાં તે પણ ભાંગી નાંખ્યાં અને તેનો એક હાર બનાવ્યો. આમ તેણે એક વસ્તુનો નાશ કરીને બીજી વસ્તુઓ બનાવ્યા કરી. હવે તેમાં કુંડલ, બંગડીઓ અને વેઢ વીંટીઓનો નાશ થયો, પરંતુ તેમાં જે સોનું હતું 'મૂલ દ્રવ્ય' હતું તે તો કાયમ જ રહ્યું.

આ હકીકત વિશ્વને બરાબર લાગુ પડે છે, એટલે તે નવાં નવાં રૂપાંતરોને પામે છે, નવાં નવાં સ્વરૂપોને ધારણ કરે છે, અથવા તો નવા નવા પર્યાયોમાં પરિણમે છે. પણ તેના મૂળ દ્રવ્યનો કિંચિત્ માત્ર નાશ થતો નથી. એટલે આપણે જેનો નાશ કહીએ છીએ, તે તેના રૂપાંતરનો હોય છે, તે તેના વર્તમાન આકારનો હોય છે, અથવા તો તે તેના પર્યાયનો હોય છે પણ મૂળ દ્રવ્યનો હોતો નથી, એથી એમ કહી શકાય કે આ વિશ્વ હવે પછી પણ હશે, તેની પછી પણ હશે અને તેની પછી—પછી—પછી એમ અનંતકાલ સુધી પણ હશે. મતલબ કે તેનો સર્વનાશ સંભવતો નથી તેથી તે અનંત છે.

દ્રવ્યદૃષ્ટિ અને પર્યાયદૃષ્ટિ.

વિશ્વતું અચલપણું અનાદિપણું-અનંતપણું દ્રવ્યને અનુલક્ષીને માનવામાં આંચું છે; પણ જે પર્યાયને અનુલક્ષીને જોવામાં આવે તો આ વિશ્વમાં નિરંતર પરિવર્તન ચાલી રહ્યું છે; તેથી તેની કોઈ પણ વસ્તુ કાયમ નથી. જે વસ્તુ ગઈકાલે હતી, તે આજે નથી; જે વસ્તુ ઘડી પહેલાં હતી, તે અત્યારે નથી અને જે અત્યારે છે, તે હવે પછી રહેવાની નથી. અને પરિવર્તન એક પર્યાયના નાશ (વ્યય) અને બીજા પર્યાયની ઉત્પત્તિ (ઉત્પાદ) વિના સંભવતું નથી, એટલે આ વિશ્વ ઉત્પન્ન પણ થાય છે અને નાશ પણ પામે છે, એમ અનુભવી શકાય છે. સારાંશ કે આ વિશ્વ દ્રવ્યની દૃષ્ટિએ અચલ, અનાદિ અને અનંત હોઈને શાશ્વત, સ્થિર અને નિત્ય જણાય છે, પરંતુ પર્યાયની દૃષ્ટિએ તે ઉત્પાદ અને વ્યયવાળું હોઈને અશાશ્વત, અસ્થિર અને અનિત્ય છે.

બંને દૃષ્ટિઓની વાસ્તવિકતા.

વિશ્વને નિહાળવાની આ બંને દૃષ્ટિઓ વાસ્તવિક છે, યોગ્ય છે; એટલે તેમાંની એક સાચી છે ને બીજી ખોટી છે એમ કહી શકાય નહિ. બે દૃષ્ટિઓમાં એક દૃષ્ટિ સાચી હોય તો બીજી ખોટી જ હોવી જોઈએ, અથવા એક ખોટી છે માટે જ બીજી સાચી હોવી જોઈએ, એ બંને માન્યતાઓ ભૂલભરેલી છે. સંભવ છે કે-બંને દૃષ્ટિઓ સાચી હોય અને બંને દૃષ્ટિઓ ખોટી પણ હોય. આ વાત સમજવાને માટે નીચેનાં દૃષ્ટાંતો ઉપયોગી છે.

બાવલાની ઢાલ.

એક વખત એક ગામમાં ફેટલાક ધાડપાડુઓએ ધાડ પાડી. તે પ્રસંગે એક વીર પુરુષે પોતાના પ્રાણનો ભોગ આપીને તે ગામને ધાડપાડુઓથી બચાવ્યું. તેથી ગામલોકોએ તેની યાદગીરીમાં ગામના ગોંદરે તેનું એક બાવલું બેસાડ્યું. અને તે બાવલાના એક હાથમાં તરવાર તથા બીજા હાથમાં ઢાલ મૂક્યાં. આ ઢાલ એક બાબુ સોનાથી રસેલી હતી અને બીજી બાબુ રૂપાથી રસેલી હતી.

હવે એક વેળા બે પરદેશી મુસાફરો સામસામી દિશામાંથી ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને પેલા બાવલાને જોઈ પોતપોતાનો મત પ્રગટ કરવા લાગ્યા.

એકે કહ્યું: સાબાશ છે આ વીર પુરુષને કે જેણે પરાપકારને માટે પ્રાણ પાથર્યા.

બીજાએ કહ્યું: ધન્ય છે આ ગામલોકોને કે જેમણે યોગ્યની યોગ્ય કદર કરીને બાવલું બેસાડ્યું.

પહેલાએ કહ્યું: બાવલાં તો ઘણી જગાએ બેસાડેલાં છે, પણ આનાં જેવાં સુંદર નહિ !

બીજાએ કહ્યું: આ બાવલું તો ઠીકઠીક છે પણ તેના હાથમાં રહેલા તરવાર અને ઢાલ બહુ સુંદર છે. તેમાંય આ રૂપે રસેલી ઢાલ અતિ સુંદર છે !

‘ શું કહ્યું ? ’ પહેલો તાડુકી બિચ્ચો, ‘ આ ઢાલ રૂપાથી નહિ પણ સોનાથી રસેલી છે, છતી આંખે અને છતાં અજવાળે તને એ કેમ દેખાતું નથી ? ’

‘ અરે મૂર્ખ ! ’ બીજે બરાડી બીક્યો. ‘ શું તું એમ સમજે છે કે હું કાંઈ દેખતો નથી ? ખરેખર તારી આંખે જ અંધાપો આવ્યો લાગે છે કે જેથી તને આ રૂપે રસેલી ઢાલ સોનાની જણાય છે ! ’

આ સાંભળી પહેલાનો પિત્તો ઉછળી આવ્યો. તેણે કહ્યું : ‘ ઓ નાદાન ! તું ભાંગભાંગ ચડાવીને જ આવ્યો લાગે છે કે જેથી તને સોના અને રૂપા વચ્ચેનો તફાવત જણાતો નથી !! શું આ ઢાલ રૂપાથી રસેલી છે ? હું છાતી ઠોકીને કહું છું કે આ ઢાલ સોનાથી જ રસેલી છે. ’

બીજે પણ મિબજનો તિસ્મારખાં હતો. એટલે તેણે વળતી ગર્જના કરી : ‘ તારા જેવા અક્ષલના ઇસ્કોતરા ચાંદીને સોનું કહેવા ભલે તૈયાર હોય પણ હું એ માટે હરગીઝ તૈયાર નથી. હું પણ છાતી ઠોકીને કહું છું કે આ ઢાલ રૂપાથી રસેલી છે, રૂપાથી રસેલી છે ને રૂપાથી રસેલી છે. ’

બસ એમ કરતાં વાત વધી પડી અને તેઓ મારામારી પર આવી ગયા. પણ એવામાં ગામલોકો ત્યાં આવી પહોંચ્યા ને તે બંનેની વચ્ચે પડ્યા. પછી તેમણે પૂછ્યું : ‘ ઓ ભલા મુસાફરો ! તમે શા માટે લડી રહ્યા છો ? જો એનું કારણ અમને જણાવવા જેવું હોય તો જણાવો. ’

તે પરથી પહેલાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો : ‘ આ આંધળો એમ કહે છે કે આ ઢાલ રૂપાથી રસેલી છે. ’

અને બીજાએ જવાબ વાળ્યો : ‘ આ મૂર્ખ એમ કહે છે કે આ ઢાલ સોનાથી રસેલી છે. ’

આ સાંભળી ગામલોકોએ જણાવ્યું કે જો તમારે ખંનેને લડવાનું કારણ આટલું જ હોય તો એક કામ કરો. તમે એક બીજાની જગાએ આવી જાઓ અને ઢાલની બીજી બાજુ જોઈ લ્યો. એટલે સાચું શું છે તે સમજાઈ જશે.

હવે મુસાફરોએ તે મુજબ કર્યું ત્યારે તેઓ અત્યંત અભયબી વચ્ચે જોઈ શક્યા કે તે ઢાલ તો સોનાથી પણ રસેલી હતી અને રૂપાથી પણ રસેલી હતી. એટલે તેઓ પોતપોતાની દૃષ્ટિએ સાચા હતા પણ એક બીજાને જૂઠા ઠરાવવા જતાં ખંને જૂઠા પડ્યા. એથી તેમણે એક બીજાની માફી માગી અને પોતપોતાના રસ્તે પડ્યા.

જ્યાં એક વસ્તુને બાજુઓ જ બે હોય ત્યાં એક બાજુ સાચી ને બીજી બાજુ ખોટી એમ કહી શકાય નહિ. આ બનાવમાં સાચા અને ખોટાનું તારણ કાઢવું હોય તો તે નીચે મુજબ કાઢી શકાય:

૧ આ ઢાલ સોનેરી છે પણ રૂપેરી નથી એમ કહેવું ખોટું છે કારણ કે તે રૂપેરી પણ છે.

૨ આ ઢાલ રૂપેરી છે પણ સોનેરી નથી એમ કહેવું ખોટું છે કારણ કે તે સોનેરી પણ છે.

૩ આ ઢાલ સોનેરી છે એમ કહેવું તે અમુક અંશે સાચું છે, કારણ કે તેનો એક ભાગ જરૂર સોનેરી છે, પરંતુ તેટલું જ કહેવાથી ઢાલનું પૂરું જ્ઞાન થતું નથી. તે માટે અન્ય બાજુના જ્ઞાનની અપેક્ષા રહે છે.

૪ આ ઢાલ રૂપેરી છે એમ કહેવું તે પણ અમુક અંશે સાચું છે, કારણ કે તેનો એક ભાગ જરૂર રૂપેરી છે, પરંતુ તેટલું જ કહેવાથી ઢાલનું પૂરું જ્ઞાન થતું નથી એટલે તેની બીજી બાજુ જાણવાની અપેક્ષા રહે છે.

૫ આ ઢાલ સોનેરી પણ છે અને રૂપેરી પણ છે એમ કહેવું તે સત્ય છે અથવા પૂર્ણ સત્ય છે કારણ કે તે ઢાલ સોનેરી પણ છે અને રૂપેરી પણ છે.

એટલે બે બાજુમાંથી એક બાજુને સાચી ને બીજી બાજુને ખોટી કહેનારા બંને ખોટા છે. પોતપોતાનું દૃષ્ટિબિંદુ રજૂ કરનારા પણ બીજાના દૃષ્ટિબિંદુનો નિષેધ નહિ કરનારા બંને અમુક અંશે સાચા છે. જ્યારે બંને બાજુની સાપેક્ષ હકીકતનો સ્વીકાર કરનારા સંપૂર્ણ સાચા છે.

હાથીનું નિરીક્ષણ.

એક રાબતો રસાલો એક ગામથી બીજે ગામ જતો હતો. તેમાં કેટલાક ઘોડા હતા, કેટલાક ઊંટ હતા અને એક સુંદર હાથી પણ હતો. આ રસાલો બપોર ગાળવા ગામડાની એક ધર્મશાળામાં થોભ્યો.

ગામ લોકોને બપોર પડી એટલે તેઓ એ રસાલો જોવાને આવી પહોંચ્યા. તેમાં છ આંધળાઓ પણ સામેલ હતા. આ આંધળાઓએ હાથી વિષે ઘણું ઘણું સાંભળ્યું હતું પણ કોઈ વાર તેને ‘ જોયો ’ ન હતો. એટલે તેમણે મહાવતને વિનંતિ કરી કે-ભલા થઈને અમને હાથીને અડકવા દો કે જેથી તેના પર હાથ ફેરવીને તેનું નિરીક્ષણ કરી શકીએ.

મહાવત લલો હતો એટલે તેણે તેમ કરવાની રજા આપી ને તે છ આંધળાઓ હાથીને તપાસવા લાગ્યા. તેમ કરતાં તે દરેક આંધળાના હાથમાં હાથીનું અકેકું અંગ આવ્યું.

એકના હાથમાં તેનો નિરંતર હાલતો કાન આવ્યો.

બીજાના હાથમાં તેની લાંબી મળાંની સૂંઢ આવી.

ત્રીજાના હાથમાં તેના વાંકડિયા દંતૂશળ આવ્યા.

ચોથાના હાથમાં તેનો ભારેખમ પગ આવ્યો.

પાંચમાંના હાથમાં તેનું પહોળું પેટ આવ્યું.

અને છઠ્ઠાના હાથમાં તેની પાતળી પૂંછડી આવી.

હવે તે આંધળાઓ પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા એકેક અંગ પર બરાબર હાથ ફેરવીને હાથી વિષેનો પોતાનો અભિપ્રાય પ્રગટ કરવા લાગ્યા:

એકે કહ્યું: આ હાથી તો સુપડા જેવો લાગે છે.

બીજાએ કહ્યું: મને એ સાંભેલા જેવો લાગે છે.

ત્રીજાએ કહ્યું: મને એ ભૂંગળ જેવો લાગે છે.

ચોથાએ કહ્યું: મને એ મોટા થાંભલા જેવો લાગે છે.

પાંચમાએ કહ્યું: મને એ પખાલ જેવો જણાય છે.

છઠ્ઠાએ કહ્યું: મને એ સાવરણી જેવો જણાય છે.

તે દરેક આંધળો એમ સમજતો હતો કે પોતાની વાત સાચી છે અને બીજાની વાત જૂઠી છે એટલે તેઓ અંદર અંદર ચર્ચા કરવા લાગ્યા:

પહેલાએ કહ્યું: મારા આંગળામાં અદ્ભુત સ્પર્શશક્તિ રહેલી છે. તેનાવડે હું કોઈપણ વસ્તુ કેવા આકારની છે તે ખરાખર જાણી શકું છું. તેના આધારે હું જણાવું છું કે આ હાથી સાંભેલા જેવો નથી, ભૂંગળ જેવો નથી, થાંભલા જેવો નથી, પખાલ જેવો નથી અને સાવરણી જેવો પણ નથી, એ તો ખરાખર સુપડા જેવો જ છે.

બીજાએ કહ્યું: માણસ માત્ર ભૂલને પાત્ર છે. આ જગતમાં ભાગ્યે જ એવો કોઈ મનુષ્ય હશે કે જે ભૂલ ન કરે. એટલે સંભવિત છે કે તમારું માનવું ભૂલભરેલું હોય. હું પોતે દરેક વસ્તુનો વિચાર ખૂબ શાંત ચિત્તે કરું છું. એટલે તેનું સાચું સ્વરૂપ સમજી શકું છું. એ આધારે હું કહું છું કે—આ હાથી કોઈ પણ રીતે સુપડા જેવો જણાતો નથી. વળી તે ભૂંગળ જેવો, થાંભલા જેવો, પખાલ જેવો કે સાવરણી જેવો પણ જણાતો નથી. એ તો નિશ્ચયપૂર્વક સાંભેલા જેવો જ જણાય છે; માટે બીજાઓએ પોતાના ભૂલભરેલા ખ્યાલમાં સુધારો કરવો.

ત્રીજાએ કહ્યું: આ રીતે વાત કરવી એ એક પ્રકારની ચાલાકી જ છે. જો તમે શાંત ચિત્તે વિચાર કરો છો તો બીજા કાંઈ ગાંજો પીંછને વાત કરતા નથી. પરંતુ આ કામમાં ખરી જરૂર અનુભવની છે. અને અનુભવમાં હું બધા કરતાં ચડિયાતો છું. તેથી હું જણાવું છું કે—આ હાથી સુપડા જેવો, સાંભેલા જેવો નથી જ! વળી તે બીજાઓ જણાવે છે તેવો થાંભલા જેવો, પખાલ જેવો કે સાવરણી જેવો પણ નથી. એ તો સ્પષ્ટ રીતે ભૂંગળ જેવો જ છે. માટે બીજાઓએ પોતાની મિથ્યા માન્યતા છોડી દેવી.

ચોથાએ કહ્યું: તમે બધાએ શું ધાર્યું છે? એક પોતાની સ્પર્શશક્તિના વખાણ કરે છે, બીજા પોતાના શાંત મગજના ગુણ ગાય છે અને ત્રીજા વળી અનુભવની આરતિ ઉતારે છે! પણ એમ કરીને છેવટે તો પોતાનો કબ્જો જ ખરો કરવાને મથે છે! પણ અછલ કાંઈ અંધારે વહેંચાયેલી નથી. દરેક માણસ-માં તે યોછીવત્તી હોય છે જ. અને આ વાત એવી નથી કે જે સામાન્ય અછલથી સમજાય નહિ. એટલે હું તો સાદી ને સીધી વાત કહું છું કે-આ હાથી સુપડાં, સાંભેલા, ભૂંગળ, પખાલ કે સાવરણી જેવો નથી પણ એક મોટા થાંભલા જેવો છે. હવે તમારે જેમ માનવું હોય તેમ માનો !

પાંચમાએ કહ્યું: ઝાઝી વાતનાં ગાડાં ભરાય. એક નાની શી બાબતમાં આટલી બધી ભાંજગડ શી? એ તો સહુ કેઈ જાણે છે કે-હાથી એક મોટું પ્રાણી છે. એટલે તે સુપડા જેવું, સાંભેલા જેવું, ભૂંગળ જેવું, થાંભલા જેવું કે સાવરણી જેવું હોઈ શકે નહિ. એનો આકાર તો લાંબો પહોળો જ હોઈ શકે અને તેથી જ હું કહું છું કે આ હાથી એક મોટી પખાલ જેવો છે. જો તમારા મનમાં દુરાગ્રહ ન વસ્યો હોય તો મારી વાત માની લ્યો.

છઠ્ઠાએ કહ્યું: આ તો ચોખી બનાવટની જ વાત છે. આ ભાઈ સાહેબ બીજાને દુરાગ્રહી કહે છે તો તે પોતે કદાગ્રહને ક્યાં વરેલા નથી? જે વસ્તુ સ્પષ્ટ રીતે સાવરણી જેવી છે તેને પખાલ જેવી પુરવાર કરવાને તૈયાર થવું તે કદાગ્રહ જ છે. માટે ચો મહેરબાનો! ખાલી ભેળનું દહી કરો મા ! મારા જેવા ગરીબની વાત માની લ્યો કે આ હાથી સુપડા, સાંભેલા,

ભૂંગળ, થાંભલા ને પખાલ જેવો નથી પણ માત્ર સાવરણી જેવો જ છે !

આંધળાઓની આ ચર્ચા જોતજોતામાં વધી પડી ને તેણે એક ઉચ્ચ તકરારતું રૂપ ધારણ કર્યું. તે વખતે હાથીનો મહાવત જે આ બધી ચર્ચા ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી રહ્યો હતો તે આગળ આવ્યો ને બોલ્યો: ઓ ભલા માણસો ! તમે આ શોર શેનો મચાવ્યો છે ? તમારામાંનાં કોઈએ પણ હાથીનું નિરીક્ષણ પૂરેપૂરું કરેલું નથી. તમે જે કંઈ જોયું છે તે તો હાથીનું અકેકું અંગ જ જોયું છે અને તે પરથી આખા હાથીનો અભિપ્રાય આપવા મંડી પડ્યા છો.* પરંતુ આ હાથી મારો રાજનો જોયેલો છે. એટલે હું કહું છું કે તે સૂપડા જેવો પણ છે, સાંભેલા જેવો પણ છે, ભૂંગળ જેવો પણ છે, થાંભલા જેવો પણ છે, પખાલ જેવો પણ છે અને સાવરણી જેવો પણ છે, માટે તમે બધા તમારી દૃષ્ટિએ સાચા હોવા છતાં એકંદર જાડા છો અને ખાલી માથું થકવી રહ્યા છો, માટે મહેરબાની કરો અને તમારા રસ્તે સીધાવો.

આંધળાઓ તો મહાવતની આ વાત સાંભળીને ચૂપ જ થઇ ગયા અને બોલ્યાચાલ્યા વિના પોતાના રસ્તે પડ્યા.

* ‘ભગવાન મહાવીરની નિર્વાણભૂમિ’ નામના લેખમાં સાહિત્યના વિદ્વાન કાકાશ્રી કાલેલકર જણાવે છે કે ‘અમુક દૃષ્ટિએ જોતાં એક વસ્તુ એક રીતે દિસે છે; બીજી દૃષ્ટિએ તે બીજી રીતે દેખાય છે. જનમાંથી જેમ હાથીને જુદી જુદી રીતે તપાસે તેવી આ દુનિયામાં આપણી સ્થિતિ છે.’

એક વસ્તુને અનેક અંગો હોય ત્યાં કોઈ પણ અંગ વડે તેનું નિરીક્ષણ કરી શકાય છે. પણ તેમ કરતાં બાંધેલો અભિપ્રાય એ પૂર્ણ સત્ય નથી. તે દરેક અભિપ્રાય પોતપોતાનું દષ્ટિબિંદુ રજૂ કરે તેટલા અંશે સાચો છે પણ અસત્ય નથી કે મિથ્યા નથી. તે અસત્ય કે મિથ્યા ત્યારે જ બને છે કે જ્યારે તે બીજા સત્ય અંશોનો નિષેધ કરે. અહીં આંધળાઓએ જ્યારે પોતાનો એવો અભિપ્રાય પ્રગટ કર્યો કે ‘ આ હાથી સુપડા જેવો છે. ’ ‘ મને તે સાંભેલા જેવો લાગે છે ’ ‘ મને તે ભૂંગળ જેવો લાગે છે. ’ ત્યારે તેઓ સત્યની એક બાજુ પ્રગટ કરતા હતા. પણ જ્યારે તેમણે એમ કહેવા માંડ્યું કે આ હાથી સુપડા જેવો છે પણ સાંભેલા વગેરે જેવો નથી, સાંભેલા જેવો છે પણ સુપડા વગેરે જેવો નથી ત્યારે તેઓ અસત્ય હકીકત રજૂ કરી રહ્યા હતા; કારણ કે તે હાથી બીજી વસ્તુઓ જેવો પણ હતો. મહાવતનો અભિપ્રાય પૂરેપૂરો સાચો હતો કારણ કે તે હાથીની બધી બાજુઓને બરાબર રજૂ કરતો હતો.

કુશલ વૈદ્ય.

કુશલ વૈદ્ય જુદા જુદા અનેક રોગોનો ઉપચાર કરતો હતો, તેથી તેના દવાખાનામાં અનેક જાતના દરદીઓ આવતા હતા. એક વખત એક દરદીએ પોતાની નાડ બતાવીને પૂછ્યું કે વૈદ્યરાજ ! તમે દહીં વિષે શું ધારો છો ? હું દહીં ખાવાનું રાખું તો કેમ ?

કુશલ વૈદ્યે કહ્યું : દહીં તો બહુ ફાયદાકારક, માટે તમે જરૂર ખાવાનું રાખો.

પછી તરત જ બીજા દરદીએ નાડ બતાવીને પૂછ્યું કે: વૈદ્ય મહાશય ! મને પણ દહીં ખાવાનું ઘણું મન છે, માટે હું પણ ખાઉં કે કેમ ?

બીજા દરદીનો આ પ્રશ્ન સાંભળીને કુશલ વૈદ્ય બોલી ઉઠ્યો: આ દુનિયામાં ખાવાની વસ્તુઓ ક્યાં ઓછી છે કે તમને દહીં ખાવાનું મન થાય છે ? હું તમને સાફ સાફ જણાવું છું કે જો તમારે મારી દવા કરવી હોય તો એ નુકશાનકારક ચીજને અડશે નહિ. તેમ છતાં જો ખાશો તો તેનો જોખમદાર હું નથી.

‘ તમે પણ કમાલ છે વૈદ્યરાજ ! ’ દહીં વિષેનો જો બાતનો અભિપ્રાય સાંભળીને ત્યાં બેઠેલો એક ઓળખીતો માણસ બોલી ઉઠ્યો. ‘ હું તો આજ સુધી એમ જ સમજતો હતો કે તમે સિદ્ધાંતવાદી અને એકવચની છો, પરંતુ હવે તમારી વાતમાં પણ જો રંગ જણાવા લાગ્યા છે. એકને તમે કહો છો કે દહીં ક્ષાયદાકારક છે અને બીજાને તમે કહો છો કે દહીં નુકશાનકારક છે, તો આમાં અમારે શું સમજવું ? દહીં તે ક્ષાયદાકારક છે કે નુકશાનકારક ? ’

કુશલ વૈદ્યે કહ્યું: તમારા જેવા સમજી અને શાણા માણસને આ શબ્દો બોલવા શોભતા નથી, કારણ કે હું ભૂતકાળમાં સિદ્ધાંતવાદી રહ્યો છું, આજે પણ સિદ્ધાંતવાદી જ છું અને ભવિષ્યમાં પણ તે પ્રમાણે જ વર્તવાની ઇચ્છા રાખું છું. એટલે અસત્ય વચન બોલવું કે કોઈની બનાવટ કરવી એ મારા સ્વભાવમાં જ નથી. હમણાં દહીં વિષે મેં જે કાંઈ કહ્યું, તે પૂરી પ્રામાણિકતાથી જ કહ્યું છે ને તેથી તે તદ્દન સાચું છે.

આ વૈદ્ય ખરેખર સિદ્ધાંતવાદી હતો અને પરોપકારી તથા પરગળુ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલો હતો તથા કોઈ પણ કારણસર જૂઠું બોલતો નહિ. તેથી પેલા માણસને પોતાના સહસા વચન માટે પસ્તાવો થયો. તેણે નમ્રતાથી કહ્યું : વૈદ્યરાજ ! મને માફ કરો. મારાથી આ શબ્દો જરા ઉતાવળમાં બોલાઈ જવાયા છે, પણ હું હૃદયથી માનું છું કે આપ અસત્ય બોલો તેમ નથી કે કોઈની બનાવટ કરો તેમ નથી. પરંતુ મારી સામાન્ય બુદ્ધિમાં એ વાત નથી ઉતરતી કે એક જ વસ્તુ ક્ષાયદાકારક અને નુકશાનકારક બંને કેમ હોઈ શકે ? યા તો તે ક્ષાયદાકારક હોવી જોઈએ યા તો તે નુકશાનકારક હોવી જોઈએ, માટે કૃપા કરીને આપે જે કાંઈ કહ્યું તેનો સ્પષ્ટ ખુલાસો કરો.

કુશલ વૈદ્યે કહ્યું : હવે તમારી વાત બરાબર છે. કોઈ પણ વાતનું રહસ્ય આપણાથી ન સમજાય તો તેના વિષે ગમે તેમ બોલી નાખવું, તેના કરતાં તે વસ્તુને સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો એ જ શોભાસ્પદ છે. આપણે જે કાંઈ જાણીએ છીએ ને માનીએ છીએ, તે દરેક વસ્તુનું માપ કાઢવાને પૂરતું નથી. હવે મારા અભિપ્રાયનો ખુલાસો કરું. પહેલા દરદીની નાડ જોતાં જ હું સમજી ગયો કે તે જૂના મરડાનો દરદી છે. આ દરદીને માટે દર્દીનો ઉપયોગ ક્ષાયદાકારક મનાય છે. તેથી મેં કહ્યું કે ‘દર્દી તો બહુ ક્ષાયદાકારક, માટે તમે જરૂર ખાવાનું રાખો.’ ત્યાર પછી બીજા દરદીએ મને નાડ બતાવી. તે કફનો આબરી હતો અને હું અનુમાનથી સમજી શક્યો કે તે દરદી ખાવા-પીવાની બાબતમાં જરૂર બેકાબૂ હશે. આ રોગવાળાને માટે દર્દી નુકશાનકારક હોવાથી મેં જણાવ્યું કે ‘આ દુનિયામાં

ખાવાની વસ્તુઓ ક્યાં ઓછી છે કે તમને દહીં ખાવાનું મન થાય છે?' મતલબ કે તમે ખાઈ શકો તેવી પથ્થ ચીજો ઘણી છે. અને તે જ તમારે ખાવી જોઈએ. પરંતુ તેનો સ્વભાવ જોતાં મારી આ શિખામણ કારગત થશે કે કેમ એ ખાબતમાં હું શંકાસ્પદ હતો, તેથી મેં વધારામાં જણાવ્યું કે 'જો તમારે મારી દવા કરવી હોય તો એ નુકશાનકારક ચીજને અડશે નહિ, તેમ છતાં જો અડશે તો તેનો જોખમદાર હું નથી.' આ ઠહેવામાં મારો ખીજો ઉદ્દેશ એ પણ હતો કે તેને હું જે દવા આપવાનો હતો તે રાસાયણિક હતી અને તેમાં દહીંનો વપરાશ બિલકુલ આવી શકતો નથી. હવે તમે જ કહો કે-આ વાતમાં મેં શું અસત્ય કહ્યું? અને મહેરબાન! તમારે તો દહીંને ફાયદાકારક ને નુકશાનકારક બંને માનવાનું છે. જો શરીરની સ્થિતિ જોઈને ઋતુ અનુસાર યોગ્ય પ્રમાણમાં લેશો તો તે ફાયદાકારક છે અને જો શરીરની સ્થિતિની દર-કાર કર્યા વિના ઋતુ બેઠતુ ગમે તેમ વાપરશો તો તે નુકશાનકારક છે.

આ સાંભળીને પેલા માણસે કાનની ખૂટ પકડી. પણ હજીય તેના મનનું જોઈએ તેવું સમાધાન થતું ન હતું. એટલે તેણે કહ્યું: વૈધરાજ! એ વાત તો તદ્દન સાચી છે કે એ દહીં ઋતુ-બેઠતુ અને ગમે તેમ ખાઈએ તો નુકશાન કરે, પણ હું તો એ જાણુવા માગું છું કે દહીં પોતે લાભકારક કે નુકશાનકારક?

કુશળ વૈદ્યે કહ્યું: દહીં પોતે તો લાભકારક પણ નથી ને નુકશાનકારક પણ નથી. કારણ કે લાભ અને નુકશાન એ કાંઈ

તેના સ્વભાવિક ગુણો નથી. એ તો વાપરનારનો તેના વિષેનો અભિપ્રાય છે. એટલે કોઈને માટે તે લાભકારક હોય અને કોઈને માટે નુકશાનકારક હોય. જેવો તેનો વાપરનાર !

‘ ત્યારે દુનિયામાં અમુક વસ્તુ સારી ને અમુક વસ્તુ ખોટી કહેવાય છે તેનું કેમ ? જો વસ્તુ પોતે સારી કે ખોટી ન હોય તો લોકો એને સારી કે ખોટી શા માટે કહે ? ’ પેલા માણસે જિજ્ઞાસાથી પ્રશ્ન કર્યો.

કુશલ વૈદ્ય જણાવ્યું : ‘ અમુક વસ્તુ સારી ને અમુક વસ્તુ ખરાબ, એમ કહેવું એ અભિપ્રાય જ છે, પરંતુ એ અભિપ્રાય જ્યારે ઘણા લોકોનો હોય છે ત્યારે સામાન્યપણે એમ કહેવાય છે કે અમુક વસ્તુ સારી છે અથવા અમુક વસ્તુ ખરાબ છે. પણ તેનો અર્થ એ નથી થતો કે તે બધા સંયોગોમાં બધાને માટે સારી છે કે બધાને માટે ખરાબ છે. દાખલા તરીકે સાકર સહુ સારી કહેવાય છે, તે સામાન્ય ઉપયોગને લક્ષમાં રાખીને જ કહેવાય છે, પરંતુ તે જ સાકર જો કંઈજ વરવાલાને કે સન્નિપાતના દરદીને આપી હોય તો ? તેને માટે એ ખરાબ જ કહેવાશે. એટલે કોઈ પણ વસ્તુ અમુક ઉપયોગથી કે અમુક દષ્ટિથી જ સારી કહેવાય છે ને અમુક ઉપયોગ કે અમુક દષ્ટિથી જ ખરાબ કહેવાય છે. તેવા કોઈ પણ ઉપયોગ વિના કે તેવી કોઈ પણ દષ્ટિ વિના માત્ર સારા કે ખોટાનો વ્યવહાર થઈ શકતો નથી. હું માનું છું કે મારા આટલા ખુલાસાથી તમને સંતોષ થયો હશે ને દહીં લાભકારક પણ છે ને નુકશાનકારક પણ છે એ કથનની વાસ્તવિકતા સમજાઈ હશે.

પેલા માણસને હવે વિશેષ કાંઈ પૂછવાનું ન હતું તેથી તેણે વૈદ્યનો આભાર માન્યો અને તેની કુશલતાની ભારોભાર પ્રશંસા કરી. તેમનો આ વાર્તાલાપ શાંતિથી સાંભળી રહેલા બીજા દરદીઓએ પણ તેમાં પોતાનો સૂર પૂરાવ્યો.

અસત્ય અને સત્યની વ્યાખ્યા.

આ દષ્ટાન્તોથી એ હકીકત સિદ્ધ થાય છે કે પરસ્પર વિરોધી લાગતી એવી બે બાબતો એક જ વસ્તુમાં સંભવી શકે છે અને તે બંને વાસ્તવિક હોય છે, એટલે તેમાં એક સાચી અને બીજી ખોટી એમ હોતું નથી. પરંતુ તે બંને બાબતો સાપેક્ષ હોઈને જ્યારે બંનેનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે ત્યારે જ પૂર્ણ સત્ય પ્રગટ થાય છે એટલે

(૧) દ્રવ્યને અનુલક્ષીને થયેલું નિરીક્ષણ સાચું છે અને પર્યાયને અનુલક્ષીને થયેલું નિરીક્ષણ ખોટું છે, એમ કહેવું એ અસત્ય છે—મિથ્યા છે; તથા—

(૨) પર્યાયને અનુલક્ષીને થયેલું નિરીક્ષણ સાચું છે અને દ્રવ્યને અનુલક્ષીને થયેલું નિરીક્ષણ ખોટું છે, એમ કહેવું પણ અસત્ય છે—મિથ્યા છે; પરંતુ—

(૩) દ્રવ્યને અનુલક્ષીને થયેલું નિરીક્ષણ પણ વાસ્તવિક છે અને પર્યાયને અનુલક્ષીને થયેલું નિરીક્ષણ પણ વાસ્તવિક છે, એમ કહેવું સાચું છે. અને તેથી

(૪) વિશ્વ વ્યવસ્થા અને તેનો વ્યવહાર ખરાબર સમજવાને માટે દ્રવ્ય તથા પર્યાય ઉભયને અનુલક્ષીને નિરીક્ષણ કરવું એ જ વ્યાજબી છે.

અનેકાન્તદષ્ટિ.

વસ્તુની એક જ બાજુ તરફ ઢળવું-વસ્તુના એક જ છેડા પર નજર રાખવી અને તેના વિષે અભિપ્રાય બાંધવો એને (એક-અંત) એકાંતદષ્ટિ કહેવામાં આવે છે. તેથી વસ્તુની બંને બાજુને જોનારી-વસ્તુના બંને છેડાને લક્ષમાં લેનારી અને તે રીતે અભિપ્રાય બાંધનારી દષ્ટિ અનેકાંત કહેવાય છે. આવી અનેકાંતદષ્ટિ રાખ્યા સિવાય કોઈ પણ વસ્તુનો વિશદ બોધ થઈ શકતો નથી, કોઈ પણ ઘટનાનું ઊડું રહસ્ય સમજી શકાતું નથી કે કોઈ પણ કૂટ પ્રશ્નનો યોગ્ય નિવડો લાવી શકાતો નથી. તેથી વિચાર અને વ્યવહાર એ બંને ક્ષેત્રમાં અનેકાંતદષ્ટિ એક સરખી ઉપયોગી છે. જો તત્ત્વજ્ઞાન, ધર્મ, સાહિત્ય, કલા કે વિજ્ઞાનના વિધ-વિધ ક્ષેત્રોમાં થયેલી પ્રગતિનો આજ સુધીનો ઇતિહાસ તપાસવામાં આવે તો આ વાતની પૂરી પ્રતીતિ થશે.

મનુષ્ય અને તેનાં સુખ દુઃખનો વિચાર અનેક દષ્ટિએ કરતાં જ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદ્દય થયો. વ્યક્તિ અને સમાજનો સંબંધ અનેક દષ્ટિએ વિચારતાં જ ધર્મનું તત્ત્વ મળી આવ્યું. હૃદયગત ભાવોને આકાર આપવાની અનેકવિધ દષ્ટિમાંથી જ સાહિત્ય અને કલા નિર્માણ થયાં. અને એક વસ્તુને અનેક દષ્ટિએ અનેક રીતે તપાસવાના પ્રયાસમાંથી જ વિજ્ઞાન અસ્તિત્વમાં આવ્યું. જો તે પૂર્વકાલીન રૂઢ માન્યતાઓને પકડીને જેસી રહ્યું હોત તો તેની કોઈ પણ શોધખોળ અમલમાં આવત ખરી ? દાખલા તરીકે ‘લોખંડ બહુ ભારે છે અને પાણીમાં તે ડૂબી જાય છે,’ આવી એકાંત રૂઢ માન્યતા લાંબા વખતથી પ્રચલિત હતી. પરંતુ વિજ્ઞાને તેને બીજી દષ્ટિએ જોવાનો

પ્રયાસ પણ ચાલુ રાખ્યો. અને તેમ કરતાં તેને જણ્યું આખું કે લોખંડ અમુક સંયોગોમાં હલકું પણ છે અને તેથી પાણીમાં તરી શકે તેમ છે. તેના આ અનેકાંતજ્ઞાને લોખંડની સ્ટીમરો તરતી થઈ તથા ડુબક ક્રિસ્તીઓ દરિયાના પાણીમાં ડુબકીઓ મારીને ચાલવા લાગી. વળી શબ્દ સંબંધમાં જૈનદર્શન સિવાય બીજા બધાની માન્યતા એવી હતી કે તે અઙ્ગી છે અને તેથી કોઈ પણ રીતે પકડી શકાય તેવો નથી, પરંતુ વિજ્ઞાન આ એકાંતદષ્ટિને વળગી રહ્યું નહિ. તેણે તો અનેકાંતદષ્ટિનો ઉપયોગ જ ચાલુ રાખ્યો. અને ત્યારે જ તે જાણી શક્યું કે શબ્દ ઙ્ગી છે અને તેથી અમુક સંયોગોમાં તે પકડી શકાય તેવો છે. તેના આ જાતના જ્ઞાનમાંથી આમોક્ષન, ટેલિફોન અને રેડિયો જેવાં સાધનો હસ્તીમાં આવ્યા. એ જ મુજબ દરેક શોધખોળનું સમજવાનું છે.

અનેકાંતદષ્ટિનું મહત્ત્વ.

જ્ઞાનપ્રાપ્તિનાં મુખ્ય સાધનો અભ્યાસ, તુલના અને સમન્વય મનાય છે. પરંતુ અનેકાંતદષ્ટિ ન હોય તો તેમાંનું કોઈ પણ સાધન સંભવી શકે ખરું? વસ્તુઓને અનેક દષ્ટિએ જોવી અને તપાસવી એ અભ્યાસ છે. વસ્તુઓમાં રહેલા વિવિધ ગુણોને અનેક દષ્ટિએ સરખાવવા એ તુલના છે. અને વસ્તુઓમાં રહેલા વિરુદ્ધાવિરુદ્ધ અનેક ગુણોમાં સમાનતા શોધવી એ સમન્વય છે. એટલે અનેકાંતદષ્ટિ ન હોય તો અભ્યાસ સંભવતો નથી, અનેકાંતદષ્ટિ ન હોય તો તુલના થઈ શકતી નથી અને અનેકાંતદષ્ટિ ન હોય તો સમન્વય સાધી શકાતો નથી. તાત્પર્ય કે જો અનેકાંતદષ્ટિને આગળ કરીને ચાલવામાં

આવે તો જ સત્યપ્રાપ્તિ તરફ ઝડપી કૂચ કરી શકાય છે અને જ્ઞાનના ભંડોળમાં વિશ્વાસ લાયક ઉમેરો કરી શકાય છે.

વ્યવહાર તરફ નજર કરો તો ત્યાં પણ અનેકાંતદૃષ્ટિની જ સફલતા જણાશે. જે મનુષ્ય પોતાના ‘એક’નો વિચાર કરે છે તે સ્વાર્થી અને એકલપેટો ગણાય છે, જ્યારે ‘અનેક’નો વિચાર કરનાર વિવેકી અને પરગણુ ગણાય છે. વળી જે મનુષ્ય પિતા, માતા, પત્ની, પુત્ર, પુત્રીઓ કે સ્વજન એ બધા પર સરખી નજર ન રાખતાં તેમાંનાં કોઈ એક તરફ જ ઢળેલો રહે છે, તેનો વ્યવહાર શીઘ્ર બગડે છે અને તેથી તે અનેક પ્રકારની વિડંબનાને પાત્ર બને છે, તે જ રીતે જે મનુષ્ય પોતાને પાનાચંદ તરીકે, પ્રાણુશંકર તરીકે, પૃથ્વીરાજ તરીકે કે પૂંબ તરીકે માત્ર ‘એક’ ગણે છે, તે આ જગતમાં પોતાનું કર્તવ્ય બરાબર બજાવી શકતો નથી. જ્યારે પોતાને પાનાચંદ, પ્રાણુશંકર, પૃથ્વીરાજ કે પૂંબ ઉપરાંત કોઈનો પુત્ર, કોઈનો પિતા, કોઈનો પતિ, કોઈનો ભાઈ, કોઈનો કાકો, કોઈનો મામો, કોઈનો પુઓ કે કોઈ ગામ, નગર અથવા દેશનો વતની તથા કોઈ પણ જ્ઞાતિ, સમાજ કે ધર્મનો સભ્ય એમ અનેક પ્રકારનો ગણે છે, તે જ પોતાની ફરજ યથાર્થ રીતે બજાવી શકે છે અને તેને જ ખરી સફલતા પ્રાપ્ત થાય છે.

જે મનુષ્યો એમ માને છે કે ‘વિવિધ દૃષ્ટિબિંદુઓ ધરાવતા બે પક્ષમાં એક સાચો અને બીજો ખોટો હોવો જોઈએ; પરંતુ બંને ખોટા કે બંને સાચા હોઈ શકે નહિ.’ તેમણે પોતાની આ માન્યતા વ્યવહારના ક્ષેત્રમાં કસી જોવા જેવી છે. ધારો કે સાસુ અને વહુ વચ્ચે ઝઘડો જામ્યો છે અને તે કોઈ

પણ રીતે પતતો નથી. આવા પ્રસંગે તે કુટુંબનો અગ્રણી શું કરશે ? જો એકને સારી કે સાચી કહેશે ને બીજાને ખરાબ કે ખોટી કહેશે તો એ ઝઘડો કદી પતશે ખરો ? એવા પ્રસંગે ઠાવકાર્થથી એમ જ કહેવું પડશે કે ‘તમારી પણ ભૂલ છે અને તમારી પણ ભૂલ છે, માટે શાણા થઈને સમજી જાઓ.’ અથવા ‘તમે બંને ડાહ્યા થઈને આ શું કરો છો ? માટે હવે શાંત થાઓ.’ અનેકાંતદષ્ટિની આથી વિશેષ સપૂળતા બીજી કઈ હોઈ શકે ?

અનેકાંતદષ્ટિનો સ્વીકાર.

અનેકાંતદષ્ટિનો સ્વીકાર એક યા બીજા સ્વરૂપે જગતના તમામ પ્રસિદ્ધ દર્શનોએ અને તત્ત્વવેત્તાઓએ કરેલો છે. ઋગ્-વેદમાં જણાવ્યું છે કે ‘નાસદાસીન્ન સદાસીત્તદાનીમ્’ (૧૦-૧૨૯-૧) અર્થાત્ એ વખતે સત્ પણ ન હતું અને અસત્ પણ ન હતું. ઇશાવાસ્યોપનિષદમાં જણાવ્યું છે કે ‘તદેજતિ તન્નૈજતિ તદ્દૂરે તદન્તિકે’ (૫) અર્થાત્ તે હાલે છે અને નથી હાલતો તથા તે દૂર પણ છે અને નજીક પણ છે. કઠોપનિષદમાં બ્રહ્મનું વર્ણન કરતાં કહ્યું છે કે ‘અણોરણિયાન્ મહતો મહીયાન્’ (૨-૧૦) અર્થાત્ તે અણુથી પણ નાનો છે અને મહાનથી પણ મહાન છે. વળી શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે કે ‘સંન્યાસઃ કર્મયોગશ્ચ તિઃશ્રેયસકરાવુભૌ’ (૫-૯) અર્થાત્ સંન્યાસ અને કર્મયોગ બંને ઉત્તમ છે.

વેદાન્તના અનિર્વચનીય વાદમાં, કુમારિલના સાપેક્ષવાદમાં અને બૌદ્ધોના મધ્યમ માર્ગમાં એક પ્રકારની અનેકાંતદષ્ટિ નહિ તો બીજું શું છે ?

ગ્રીક દર્શનમાં એમ્પીડોકલીસ, એટોમિસ્ટ્સ અને અનૈ-કસાગોરસ દાર્શનિકોએ ઇલિયટિક્સના નિત્યવાદ અને હૈરેકલિટસના ક્ષણિકવાદનો સમન્વય કરીને નિત્યદશામાં રહેલા પદાર્થોમાં આપેક્ષિક પરાવર્તનનો સિદ્ધાંત સ્વીકારેલો છે. પશ્ચિમના આધુનિક વિચારકોમાં પણ આ જાતના વિચારોની કમી નથી. દાખલા તરીકે જર્મનીનો પ્રખ્યાત તત્ત્વવેત્તા હેગલ કહે છે કે—વિરુદ્ધધર્માત્મકતા એ જ આ સંસારનું મૂલ છે. કોઈ વસ્તુનું યથાર્થ વર્ણન કરવા માટે એ વસ્તુ સંબંધી સંપૂર્ણ સત્ય કહેવાની સાથે એ વસ્તુના વિરુદ્ધ ધર્મોનો સમન્વય કેમ થઈ શકે એ બતાવવું જ જોઈએ. નૂતન વિજ્ઞાનવાદનો પ્રચારક પ્રૈડલે જણાવે છે કે—ખીજ વસ્તુઓ સાથે તુલના કરવાથી પ્રત્યેક વસ્તુ આવશ્યક અને અનાવશ્યક એમ બે રીતે સિદ્ધ થાય છે. માનસશાસ્ત્રના વિદ્વાન પ્રો. વિલિયમ જેમ્સ કહે છે કે—આપણી દુનિયા અનેક છે. સાધારણ મનુષ્ય એ દુનિયાનું જ્ઞાન એક ખીજથી અસંબદ્ધ અને અનપેક્ષિત કરે છે. પરંતુ પૂર્ણ તત્ત્વવેત્તા તે જ છે કે જે બધી દુનિયાઓને એક ખીજથી સંબદ્ધ તથા અપેક્ષિત રૂપમાં જાણે છે. આવા જ વિચારો નૈયાયિક જોસેફ, પેટી અને એડમન્ડ હામ્સ આદિ વિદ્વાનોએ પ્રગટ કરેલા છે.

અનેકાંતવાદ એ જ સ્યાદવાદ.

અનેકાંતદૃષ્ટિ એક યા ખીજ રૂપે સર્વત્ર સ્વીકારાયેલી હોવા છતાં તેનું સ્પષ્ટ અને વ્યવસ્થિત નિરૂપણ કરીને તેની એક વાદ (સિદ્ધાંત) તરીકે સ્થાપના કરનાર તો જૈનધર્મ જ છે.

અને કદાચ એકલો જ છે. આ વાદને આધારે થતી વાક્યરચનામાં ‘ સ્યાત્ ’ પદની પ્રધાનતા હોય છે, જેમ કે:—

(૧) સ્યાદ્ અસ્તિ. આ વસ્તુ અમુક અપેક્ષાએ છે.

(૨) સ્યાદ્ નાસ્તિ. આ વસ્તુ અમુક અપેક્ષાએ નથી.

(૩) સ્યાદ્ અસ્તિનાસ્તિ. આ વસ્તુ અમુક અપેક્ષાએ છે અને અમુક અપેક્ષાએ નથી.

(૪) સ્યાદ્ અવક્તવ્ય. આ વસ્તુ જે વિરુદ્ધ અપેક્ષાથી કહી શકાય તેવી નથી એટલે અવક્તવ્ય છે.

(૫) સ્યાદ્ અસ્તિ અવક્તવ્ય. આ વસ્તુ અવક્તવ્ય હોવા છતાં અમુક અપેક્ષાએ છે.

(૬) સ્યાદ્ નાસ્તિ અવક્તવ્ય. આ વસ્તુ અવક્તવ્ય હોવા છતાં અમુક અપેક્ષાએ નથી.

(૭) સ્યાદ્ અસ્તિનાસ્તિ અવક્તવ્ય. આ વસ્તુ અવક્તવ્ય હોવા છતાં અમુક અપેક્ષાએ છે અને અમુક અપેક્ષાએ નથી, તેથી તેને સ્યાદ્વાદ પણ કહેવામાં આવે છે.

કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય તેમના પ્રસિદ્ધ વ્યાકરણમાં ‘ સિદ્ધિઃ સ્યાદ્વાદાત્ ’ એ સૂત્ર પરની સ્વોપસૃત્તિમાં જણાવે છે કે ‘ સ્યાદિત્યવ્યયમનેકાન્તદ્યોતકમ્ । તતઃ સ્યાદ્વાદોડનેકાન્તવાદઃ.....’ ‘ સ્યાત્ ’ અવ્યય અનેકાન્તનું દ્યોતક છે, તેથી સ્યાદ્વાદ એ અનેકાન્તવાદ છે. જે ‘ સ્યાત્ ’ નો અર્થ ‘ કથંચિત્ ’ કે ‘ કોઈ અપેક્ષાથી ’ એ પ્રમાણે કરીએ તો એક જ વસ્તુમાં અનેક ધર્મોનો સ્વીકાર કરવાનો પ્રસંગ ઉભો થાય

છે, જે અનેકાન્તવાદ અને સ્યાદ્વાદની અભિન્નતાને જ પ્રકટ કરે છે. આ વાદ અપેક્ષાપ્રધાન હોવાથી કેટલાક તેને અપેક્ષાવાદ તરીકે પણ ઓળખે છે.

સ્યાદ્વાદનું સાહિત્ય.

અનેકાન્તવાદ, અપેક્ષાવાદ કે સ્યાદ્વાદનું મહત્ત્વ અને સ્વરૂપ સમજવા માટે નીચેનું સાહિત્ય જોવાની જરૂર છે:

(૧) જૈનાગમો-આચારાંગ સૂત્ર, સૂત્રકૃતાંગ સૂત્ર, લગવતી સૂત્ર, જ્ઞાતાધર્મકથા વગેરે.

(૨) જૈનાગમોનું ટીકા સાહિત્ય-ઉપરના સૂત્રો પર રચાયેલી નિર્યુક્તિઓ, ચૂર્ણિઓ તથા ટીકાઓ.

(૩) શ્રી ઉમાસ્વાતિકૃત તત્ત્વાર્થભાષ્ય.

(૪) શ્રી કુંદકુંદાચાર્યકૃત પંચાસ્તિકાય અને સમયસાર.

(૫) શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરકૃત સન્મતિતર્ક અને ન્યાયાવતાર.

(૬) શ્રી સમન્તભદ્રકૃત આત્મમીમાંસા.

(૭) શ્રી મલ્લવાદીકૃત દ્વાદશારનયચક્ર.

(૮) શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણકૃત વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય.

(૯) શ્રી અકલંકકૃત તત્ત્વાર્થ રાજવાર્તિક.

(૧૦) શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત અનેકાંતજયપતાકા, શાસ્ત્ર-વાર્તાસમુચ્ચય તથા પદ્દર્શનસમુચ્ચય.

(૧૧) શ્રી વિદ્યાનંદકૃત તત્ત્વાર્થ શ્લોકવાર્તિક, અષ્ટસહસ્રી અને આત્મપરીક્ષા.

(૧૨) શ્રી અભયદેવસૂરિકૃત સન્મતિતર્ક ટીકા (વાદમહા-ર્ણવ) તથા પ્રમેયકમલમાર્તંડ.

(૧૩) શ્રી વાદિદેવસૂરિકૃત પ્રમાણુનયતત્ત્વલોકાલંકાર અને તે પરની સ્યાદ્વાદરત્નાકર નામની ટીકા.

(૧૪) શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યકૃત અન્યયોગવ્યવચ્છેદિકા, અયોગ-વ્યવચ્છેદિકા તથા પ્રમાણુમીમાંસા.

(૧૫) શ્રી મલ્લિષેષુસૂરિકૃત સ્યાદ્વાદમંજરી ટીકા.

(૧૬) શ્રીમદ્દયશોવિજયજીકૃત નયોપદેશ, નયરહસ્ય, નય-પ્રદીપ, ન્યાયખંડનખાદ્ય, ન્યાયાલોક, શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય પરની ટીકા, સ્યાદ્વાદકલ્પલતા તથા અષ્ટસહસ્રી ટીકા.

આ ઉદ્દેશ નોંધપાત્ર સાહિત્યનો જ છે. તે સિવાય બીજી પણ નાની મોટી અનેક કૃતિઓ ઉપલબ્ધ છે.

સ્યાદ્વાદ વિષે ગેરસમજ અને અવળો પ્રચાર.

સ્યાદ્વાદ પર રચાયેલા સાહિત્યદ્વારા તેનો યોગ્ય પરિચય કરવાને બદલે તેનું ઉપરટપકે નિરીક્ષણ કરીને કેટલાક વિદ્વાનો-એ તેને સંશયવાદ કે અનિશ્ચિતવાદ તરીકે બાહર કર્યો છે. આ પ્રવૃત્તિ શ્રીમત્ચંકરાચાર્યથી માંડીને આજના સુપ્રસિદ્ધ વિચારક પ્રો. રાધા કૃશ્નન સુધી ઓછા કે વત્તા અંશે ચાલુ રહેલી છે અને કેટલાકોએ તેનું ખંડન કરવાનો પ્રયાસ પણ

કર્યો છે. પરંતુ આ પ્રવૃત્તિ કેટલી સમુચિત ગણી શકાય તેનો ખ્યાલ નીચેના સત્યપ્રિય તટસ્થ વિચારકોના અભિપ્રાય પરથી આવી શકશે:

અભ્યાસીઓના અભિપ્રાય.

શ્રીમાન્ પંડિત ગંગાનાથ ઝા એમ.એ; ડી. લીટ્ એક સ્થલે જણાવે છે કે-જ્યારથી મેં શંકરાચાર્ય દ્વારા થયેલું જૈન સિદ્ધાંતનું (અનેકાંતવાદનું) ખંડન વાંચ્યું ત્યારથી મને ખાતરી થઈ કે આ સિદ્ધાંતમાં ઘણું મહત્ત્વ રહેલું છે, જેને વેદાન્તના એ આચાર્ય સમજ્યા નથી. જે તેમણે જૈન ધર્મના મૂળ ગ્રંથો જોવાનું કહ્યે ઉઠાવ્યું હોત તો તેમને એનો વિરોધ કરવા જેવી કોઈ વાત દેખાત નહિ.

ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ સાક્ષર શ્રી આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ-જે વર્ષો સુધી કાશી હિંદુ વિદ્યાપીઠના આચાર્ય હતા, તેમણે એક માનનીય વ્યાખ્યાનમાં જણાવ્યું છે કે-સ્યાદ્રાહનો સિદ્ધાંત એકીકરણના દૃષ્ટિબિંદુને આપણી સમક્ષ રજૂ કરે છે. શંકરાચાર્યે સ્યાદ્રાહ ઉપર જે આક્ષેપો કર્યા છે તે એના મૂળ રહસ્યની સાથે બિલકુલ સંબંધ ધરાવતા નથી. એ તો એક વાત સિદ્ધ છે કે વિવિધ દૃષ્ટિબિન્દુથી નિરીક્ષણ કર્યા વિના આપણે કોઈ પણ વસ્તુ પૂર્ણરીત્યા જાણી શકતા નથી, અને તેથી જ સ્યાદ્રાહ ઉપયોગી અને સાર્થક છે. મહાવીરના બતાવેલા સ્યાદ્રાહને લોકો સંશયવાદ કહે છે પણ હું એ વાતનો સ્વીકાર કરતો નથી. સ્યાદ્રાહ એ સંશયવાદ નથી પણ આપણને એક દૃષ્ટિબિંદુ પૂરું પાડે છે અને વિશ્વનિરીક્ષણ માટે નવો પાઠ આપે છે.

હિંદના વિદ્વાન સાહિત્યકાર કાકા શ્રી કાલેલકર જણાવે છે કે-એક જ સત્ય અનેક રૂપમાં પ્રગટ થાય છે. એક એક જાતિ, એક એક જમાનો અને એક એક દેશ સત્યના એક એક અંશતું ગ્રહણ કરી શકે છે અને તેથી પરસ્પર વિરોધી દેખાતી છતાં બધી દૃષ્ટિઓ સાચી હોય છે, એ જૈનોના સ્યાદાદત્ત તત્ત્વ હિંદુસ્તાનના આખા ઇતિહાસમાં ઘડાએલું આપણું જોઈએ છીએ. વળી તેઓ ‘લગવાન મહાવીરની નિર્વાણભૂમિ’ નામના લેખમાં જણાવે છે કે-અમુક દૃષ્ટિએ જોતાં એક વસ્તુ એક રીતે દિસે છે, બીજી દૃષ્ટિએ તે બીજી રીતે દેખાય છે. જન્માંધો જેમ હાથીને જુદી જુદી રીતે તપાસે તેવી આ દુનિયામાં આપણી સ્થિતિ છે.

સદ્ગત મહૈસુર નરેશે એક માનનીય વ્યાખ્યાનમાં જણાવ્યું હતું કે-જૈન ધર્મના અનેકાંતવાદે તમામ ધર્મો, ક્ષિત્સુક્રીઓ અને યુક્તિવાદનું એકય શોધેલું છે.

પંડિત હંસરાજજી શર્માએ ‘દર્શન અને અનેકાંતવાદ’ એ નામના પુસ્તકમાં જણાવ્યું છે કે-અનેકાંતવાદ એ અનુભવ-સિદ્ધ, સ્વાભાવિક અને પરિપૂર્ણ સિદ્ધાન્ત છે.

આ જ રીતે બીજા અનેક તટસ્થ વિદ્વાનોએ આ સિદ્ધાંતના મહત્ત્વને સ્વીકાર્યું છે, જેમાં યુગપુરુષ મહાત્મા ગાંધીજીનો પણ સમાવેશ થાય છે. તેઓએ જણાવ્યું છે કે-અનેકાંતવાદ મને બહુ પ્રિય છે. તેમાંથી હું મુસલમાનોની દૃષ્ટિએ તેમનો, ખ્રિસ્તીની દૃષ્ટિએ તેમનો વિચાર કરતાં શીખ્યો. મારા વિચારોને કોઈ ખોટા ગણે ત્યારે મને તેના અજ્ઞાન વિષે પૂર્વે રાખ

ચઢતો. હવે હું તેઓનું દષ્ટિબિન્દુ તેઓની આંખે જોઈ શકું છું. કેમ કે હું જગત્ના પ્રેમનો ભૂખ્યો છું. અનેકાંતવાદનું મૂળ અહિંસા અને સત્યનું યુગલ છે.

સ્વાદ્વાદનો સંદેશ

સ્વાદ્વાદનો સંદેશ એ છે કે—મિશ્રિયા માન્યતા અને તેના આગ્રહમાંથી દુરાગ્રહ પેદા થાય છે, દુરાગ્રહમાંથી કલેશ અને કંકાસનાં બીજ વવાય છે અને કલેશ કે કંકાસનાં બીજમાંથી મોટા ઝઘડા કે લડાઈઓ ફાટી નીકળે છે, જે પોતાને તથા આસપાસના સઘળાને ખુવાર કરે છે, તેથી સાચું એ છે કે—દુરાગ્રહને છોડી દેવો અને મધ્યસ્થતાને ધારણ કરવી, જેથી દરેક વસ્તુનો વિચાર નિષ્પક્ષપાતપણે કરી શકાય અને તેમાં સાચું શું છે અને ખોટું શું છે? તે યથાર્થ રીતે જાણી શકાય.

ઉપસંહાર

જુદા જુદા કથનો અને મંતવ્યમાંથી યોગ્ય સાર ગ્રહણ કરવો અને ‘મારું’ તે સાચું નહિ’ પણ ‘સાચું’ તે મારું’ એ સિદ્ધાંતને અનુસરી જ્યાં સત્ય જણાય ત્યાંથી તેને ગ્રહણ કરવું અને તે બધાનો ઉપયોગ રાગદ્વેષ રહિત થવામાં કરવો કે જેના પરિણામે મુક્તિનું મંગલ સુખ અવશ્ય માણી શકાય.

સર્વે મનુષ્યો ‘સાચું અને ખોટું’ સમજતા થાય અને તેના વિવેક વડે પોતાના આત્માનું તથા વિશ્વનું કલ્યાણ કરે એ જ મંગલકામના.

સુખ જોઈતું હોય તો શું કરવું ?

સુખાર્થે સર્વભૂતાનાં, મતાઃ સર્વાઃ પ્રવૃત્તયઃ ।

સુખં નાસ્તિ વિના ધર્મે, તસ્માત્ ધર્મપરો ભવેત્ ॥

અર્થઃ—સર્વ પ્રાણીઓની સર્વ પ્રવૃત્તિઓ સુખને માટે જ માનેલી છે, પરંતુ ધર્મ વિના સુખ મળતું નથી, તેથી ધર્મ કરવામાં જ તત્પર થવું જોઈએ.

તાત્ત્વિક પ્રકાશ મેળવવો હોય તો શું કરવું ?

નિઃસંક્રો નિર્મમઃ શાન્તો, નિરીહઃ સંયમે રતઃ ।

યદા યોગી ભવેદન્તઃ, તત્ત્વમુદ્ઘાસતે તદા ॥

અર્થઃ—જ્યારે યોગી સર્વ સંયમ રહિત, મમતા રહિત, શાંત ઇચ્છા રહિત અને સંયમને વિષે રાગી થાય છે ત્યારે તેના અંતઃકરણમાં તત્ત્વનો પ્રકાશ થાય છે.

તુરત ગ્રાહક બનો.

સહુ કોઈ સમજી શકે તેવી શૈલી ને ભાષામાં
તૈયાર થતી.

‘ધર્મબોધ ગ્રન્થમાળા’ નાં તુરત ગ્રાહક બનો.

જેમાં જગત અને જીવનને જોવાની સાચી દૃષ્ટિ રજૂ કરતાં
સુખ, - શાંતિ અને સામર્થ્યપ્રાપ્તિનો સાચો રાહ બતાવતાં,
જૈન ધર્મની પરમ પવિત્ર વિચારધારાને રજૂ કરતાં ૨૦
પુસ્તકો બહાર પડશે.

પુસ્તકોનાં નામ

૧ ત્રણ મહાન તકો	૮ જ્ઞાનોપાસના	૧૫ બે ઘડી યોગ [સામાયિક]
૨ સફળતાની સીડી [પુરુષાર્થ]	૯ ચારિત્રવિચાર	૧૬ મનનું મારણ [ધ્યાન]
૩ સાચું અને ખોટું [સ્વાદ્વાદ]	૧૦ દેતાં શીખો [દાન]	૧૭ પ્રાર્થના અને પૂજા [આવશ્યક ક્રિયા]
૪ આદર્શ દેવ [સુદેવ]	૧૧ શીલ અને સૌભાગ્ય [શીલ]	૧૮ ભક્ત્યાભક્ત્ય
૫ ગુરુદર્શન [સુગુરુ]	૧૨ તપનાં તેજ [તપ]	૧૯ જીવનવ્યવહાર
૬ ધર્મામૃત [સુધર્મ]	૧૩ ભાવનાસૃષ્ટિ [ભાવ]	૨૦ દિનચર્યા
૭ શ્રદ્ધા અને શક્તિ	૧૪ પાપનો પ્રવાહ [૧૮ પાપસ્થાનક]	

કુલ પાનાં ૧૬૦૦, લવાજમ રૂા. ૧૦ પોસ્ટેજ અલગ.

પાંચ પાંચના ગુચ્છમાં પાંચ પાંચ મહિને અપાશે.

ગ્રાહક થવાનાં ઠેકાણાં:—

શા. લાલચંદ નંદલાલ

ઠે. રાવપુરા, ઘી કાંટા,
વડોદરા.

સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર

ઠે. રતનપોલ, હાથીખાના,
અમદાવાદ.

મેધરાજ જૈન પુસ્તક ભંડાર

ઠે. ગુલાલવાડી, ગોડીજની ચાલ નં. ૧ મુંબઈ

